महात्मा फुले
चिंतन आणि चर्चा

• संपादक •

डॉ. भगवान डोंगरे

डॉ. गोवर्धन मुळक

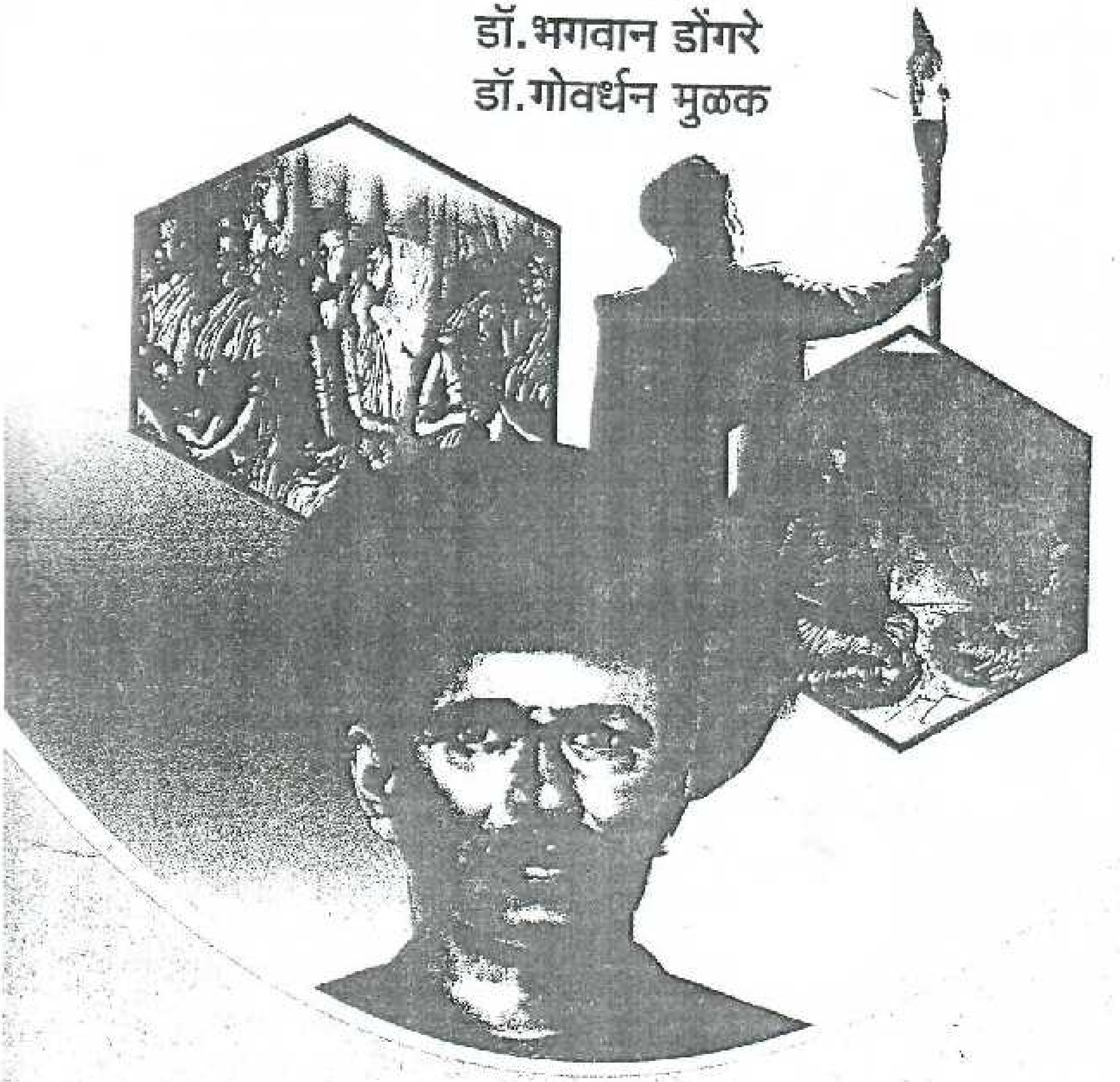

७९. फुले, शाहू, आंबेडकरांची अनुसूचित प्रवर्गातील लोकांच्या राजकीय सामाजिककरणामधील भूमिका — २७५
भीमराव लक्ष्मण शिरसाट

८०. महात्मा फुले : विचार, समाजसुधारणा व प्रासंगिकता — २७८
मंजुषा स्वामी पारिपेल्ली-पर

८१. महात्मा फुले यांच्या कार्याचा : एक अभ्यास — २८१
डॉ. महादेवी वैजनाथ फड , काळे एस.टी..

८२. महात्मा जोतीबा फुलेंचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि धार्मिक विचार — २८५
प्रा. इंगरगेकर विठ्ठल निवृत्तीराव

८३. समाजक्रांतिकारक जोतीराव फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता — २८८
प्रा.डॉ.जयराम श्री. सूर्यवंशी

८४. महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता — २९१
प्रा.कुकडे एस.जे. - प्रा. जुमडे जी.के.

८५. महात्मा जोतीबा फुले यांचा सामाजिक विचार एक अभ्यास — २९७
प्रा.डॉ. उन्मेष मारोती शेकडे

८६. जोतीराव फुले के सामाजिक विचार और प्रासंगिकता — ३०५
अंकुश कडुबा राऊत

८७. आद्य समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य — ३०९
प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी

८८. महात्मा फुले यांच्या विचारातील स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा — ३१३
प्रा. हिवराळे के.बी.

८९. महात्मा फुले यांच्या विचारातील स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा — ३१६
प्रा.डॉ. काळे सुनिल राघव

९०. महात्मा फुले : स्त्री प्रश्न आणि सुधारणा — ३१९
प्रा.डॉ.सुषमा शंकरराव प्रधान - खेवंदे

९१. महात्मा फुले यांचे कृतीयुक्त शैक्षणिक विचार — ३२४
प्रा.डॉ. विवेकराजे (विठ्ठल) धोलप

९२. स्त्री जीवनातील परिवर्तनात महात्मा फुलेंच्या विचारांचे योगदान — ३२७
सहा. प्रा. पुरूषोत्तम बांडे

९३ महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि कार्य — ३३०
योगेश रामकृष्ण वायाळ - रामेश्वर लिंबाजी दिवटे

महात्मा फुले : चिंतन आणि चर्चा

: संपादक :

डॉ. भगवान डोंगरे   डॉ. गोवर्धन मुळक

प्रकाशक
चिन्मय प्रकाशन,
सवपेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी,
पैठणगेट, औरंगाबाद. मो. ९८२२८७५२१९
Email : chinmayprakashan@gmail.com

अक्षरगुंफण
ज्ञानेश्वर के. सुस्ते
वेदिका टाईपसेटर्स, औरंगाबाद

© लेखकाधीन
१८ फेब्रुवारी २०१९
वार - सोमवार
मुद्रक
ओंकार प्रिंटर्स,
औरंगाबाद.
मुखपृष्ठ
अपूर्वा ग्राफिक्स
औरंगाबाद.
₹ ४५०/-

ISBN - 978 - 93 - 81948 - 76 - 7

नोट : या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी ग्राह्य धरून एकत्रित करण्यात आलेले असून, त्यांनी शोधनिबंध जसे पाठविले होते तसेच मुद्रित शोधन न करता छापावे लागल्यामुळे त्यात मुद्रणदोष असू शकतात. शोधनिबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून, त्या मतांशी संपादक, सहसंपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

महात्मा फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता

प्रा.कुकडे एस.जे.
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
के.के.एम. महाविद्यालय, मानवत

प्रा.जुमडे जी.के.
बाल विद्या मंदिर हायस्कुल,
परभणी

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताच्या इतिहासात अतिशय महान कार्य करणारे काही थोर महात्मे भारतीय पुण्यभूमीवर जन्माला आले आणि त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा संपूर्ण मानव जातीला देऊन गेले. कितीही वर्ष झाली तरी आजही या महान व्यक्तींच्या विचारांची मानवाला आजही तितकीच आवश्यकता आहे जशी तत्कालीन काळात होती. आज आपण स्वातंत्र्याच्या आणि गणराज्याच्या विचारांची जी फळे चाखीत आहोत त्या आधुनिक विचारांचा मार्ग ज्या महापुरुषांनी आखून दिला त्यामध्ये महात्मा जोतीराव फुले यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते.

मध्ययुगीन काळाच्या अंधारयुगातून आधुनिक काळाच्या प्रकाशगवाक्षांकडे मार्गक्रमण करताना महात्मा जोतीराव फुले यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी ठरते. महात्मा जोतीराव फुले यांनी अनेक क्षेत्रात केलेले कार्य मानवतावादाच्या पायाभूमीचे होते. त्यातूनच आधुनिक विचारांचे नवयुग साकार झाले आहे.

महात्मा फुले यांनी १८४८ साली पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची देशातील पहिली शाळा सुरू केली. १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी रस्ता पेठेतील मुलींची दुसरी शाळा सुरू केली. १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळपेठेत भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची तिसरी शाळा सुरू केली. १८५२ साली दलितांना शिक्षण देण्यासाठी पहिली शाळा सुरू केली. १८५५ साली रात्रीची शाळा प्रौढांसाठी सुरू केली. १८६३ साली स्वतःच्या राहत्या घरी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' स्थापन केले. १८६४ साली पुण्यात एक 'विधवा पुनर्विवाह' घडवून आणला. १८६८ साली स्वतःच्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा हौद अस्पृश्यांना खुला केला आणि परंपरागत रुढींना धक्का दिला.

अनेक ग्रंथाच्या माध्यमातून तत्कालीन रुढी परंपरेवर ताशेरे ओढले. 'शेतकऱ्यांच्या आसूड' या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांचे विदारक चित्र रेखाटून शिक्षणअभावी समाजाची स्थिती पुढील प्रमाणे शब्दबद्ध केली.

विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

यातच त्यांनी शिक्षण, वसतिगृह, सिंचन, धरणे, तलाव, विहिरी यासारखे उपाय सूचविले. सुधारणावादी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी कृष्णराव भालेकर यांच्या मदतीने पुण्यातून 'दीनबंधू' हे वृत्तपत्र १८७७ साली सुरू केले. आपल्या मित्रांच्या सहकार्याने 'अस्पृश्य लोकांना विद्या शिकविण्याकरिता मंडळ' नावाची संस्था स्थापन केली. २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी 'सत्यशोधक समाज' स्थापन केला. १८८० साली कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या माध्यमातून 'बाम्बे मिल असोसिएशन' या संघटनेची स्थापना केली. १८८८ साली व्हिक्टोरिया राणीच्या मुलाच्या (ड्यूक ऑफ कॅनॉट) कार्यक्रमात त्यांनी 'शेतकरी प्रतिनिधी' म्हणून पारंपरिक वेशात उपस्थित राहून शेतकऱ्यांचे गऱ्हाणे मांडले. १८८२ साली 'हंटर कमिशन' समोर

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे' अशी आग्रही मागणी केली.

उद्देश :

- मगात्मा जोतीराव फुले यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यांचा आढावा घेणे.
- महात्मा जोतीराव फुले यांनी ग्रंथसंपदाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचाराने समाजाचे परिवर्तन झाले.
- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक विचाराने समाजातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले.
- शूद्र स्तरातील व्यक्तीला शैक्षणिक, मानसिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा मिळाला.

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक योगदान : महात्मा जोतीराव फुले यांनी ज्या समाजपरिवर्तनाची अपेक्षा केली होती, त्यांचा मुलाधार शिक्षण होय. शिक्षणातून आर्थिक विषमता घालविता येईल व समाजात सामाजिक समता प्रस्थापित करता येईल. समाजातील अंधश्रध्दा, अज्ञान, जातीयवाद शिक्षणातून कमी करता येईल असे त्यांना वाटत होते.

शिक्षणामुळे मानवी जीवनाला परिपूर्णता येते म्हणून ते सर्वांना मोफत व सक्तीचे केले पाहिजे हा शैक्षणिक विचार आजही किती प्रासंगिक आहे हे आपल्या लक्षात येईल.

प्राचीन वैदिक काळापासून शिक्षणाचा इतिहास पाहिल्यास ते केवळ उच्चवर्णीयांनीच घेतले पाहिजे व दिले पाहिजे हा विचार दिसून येतो. स्त्रियांना मात्र या अधिकारापासून पूर्णपणे वंचित ठेवले होते. मग ती स्त्री उच्चवर्णियांची असेल तरही.

मध्ययुगीन काळातील अंधारावर मात करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे महात्मा फुले यांनी जाणले होते. महात्मा जोतीराव फुले हे शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाच्या कल्पनेचे जनक आहेत. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण म्हणजे जात, धर्म, लिंग, वंश, पंथ व शारीरिक अपंगता यांचा अडसर न ठेवता समाजातील सर्व घटकांना समानतेच्या तत्त्वार शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे होय. शिक्षणातील सार्वत्रिकीकरणाच्या क्रांतिकारक तत्वज्ञानाचे जे काही फायदे आज बहुजन समाज उपभोगत आहे, त्यांचे उगमस्थान म्हणून हे श्रेय जर कोणाकडे जात असेल तर ते जोतीराव फुले यांच्याकडेच जाते.

विद्येविना मति गेली, मतिविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

हा महात्मा जोतीराव फुले यांचा शिक्षणविषयक तात्विक विचार होता. विद्या नसली की मती कुंठीत होते. नीतिमत्ता ढासळते, नीतिमत्तेच्या अभावाने समाजाच्या प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. संपत्ती मिळविण्याची साधने केंद्रीभूत होतात व समाजातील मागासवर्गीय बहुजन समाज आपले मनोधैर्य गमावून बसतो. समाजाच्या अधोगतीची ही तर्कनिष्ठ विचारसरणी महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा गाभा होता.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये :

१) सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यात यावे.

२) शिक्षणातील लॉर्ड मेकाले प्रणीत झिरपण्याच्या तत्वाद्वारे शिक्षण ही संकल्पना सर्वसामान्य, बहुजन, स्त्रिया यांच्यासाठी योग्य नाही.

३) कोणतेही शिक्षण देतांना व्यक्तीचा धर्म, जात, वंश, लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादाची मूल्ये विकसित करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण देण्यात यावे.

४) काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करावी व शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यात यावे.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे' अशी आग्रही मागणी केली.

उद्देश :

- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यांचा आढावा घेणे.
- महात्मा जोतीराव फुले यांनी ग्रंथसंपदाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचाराने समाजाचे परिवर्तन झाले.
- महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक विचाराने समाजातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले.
- शूद्र स्तरातील व्यक्तीला शैक्षणिक, मानसिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा मिळाला.

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक योगदान : महात्मा जोतीराव फुले यांनी ज्या समाजपरिवर्तनाची अपेक्षा केली होती, त्यांचा मुलाधार शिक्षण होय. शिक्षणातून आर्थिक विषमता घालविता येईल व समाजात सामाजिक समता प्रस्थापित करता येईल. समाजातील अंधश्रध्दा, अज्ञान, जातीयवाद शिक्षणातून कमी करता येईल असे त्यांना वाटत होते.

शिक्षणामुळे मानवी जीवनाला परिपूर्णता येते म्हणून ते सर्वांना मोफत व सक्तीचे केले पाहिजे हा शैक्षणिक विचार आजही किती प्रासंगिक आहे हे आपल्या लक्षात येईल.

प्राचीन वैदिक काळापासून शिक्षणाचा इतिहास पाहिल्यास ते केवळ उच्चवर्णीयांनीच घेतले पाहिजे व दिले पाहिजे हा विचार दिसून येतो. स्त्रियांना मात्र या अधिकारापासून पूर्णपणे वंचित ठेवले होते. मग ती स्त्री उच्चवर्णियांची असेल तरही.

मध्ययुगीन काळातील अंधारावर मात करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे महात्मा फुले यांनी जाणले होते. महात्मा जोतीराव फुले हे शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाच्या कल्पनेचे जनक आहेत. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण म्हणजे जात, धर्म, लिंग, वंश, पंथ व शारीरिक अपंगता यांचा अडसर न ठेवता समाजातील सर्व घटकांना समानतेच्या तत्वावर शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे होय. शिक्षणातील सार्वत्रिकीकरणाच्या क्रांतिकारक तत्वज्ञानाचे जे काही फायदे आज बहुजन समाज उपभोगत आहे, त्यांचे उगमस्थान म्हणून हे श्रेय जर कोणाकडे जात असेल तर ते जोतीराव फुले यांच्याकडेच जाते.

विद्येविना मति गेली, मतिविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

हा महात्मा जोतीराव फुले यांचा शिक्षणविषयक तात्विक विचार होता. विद्या नसली की मती कुंठीत होते. नीतिमत्ता ढासळते, नीतिमत्तेच्या अभावाने समाजाच्या प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. संपत्ती मिळविण्याची साधने केंद्रीभूत होतात व समाजातील मागासवर्गीय बहुजन समाज आपले मनोधैर्य गमावून बसतो. समाजाच्या अधोगतीची ही तर्कनिष्ठ विचारसरणी महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा गाभा होता.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये :

१) सर्व व्यक्ती समान असल्यामुळे सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यात यावे.

२) शिक्षणातील लॉर्ड मेकाले प्रणीत झिरपण्याच्या तत्वाद्वारे शिक्षण ही संकल्पना सर्वसामान्य, बहुजन, स्त्रिया यांच्यासाठी योग्य नाही.

३) कोणतेही शिक्षण देतांना व्यक्तीचा धर्म, जात, वंश, लिंग यांचा विचार न करता मानवतावादाची मूल्ये विकसित करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण देण्यात यावे.

४) काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षणात सक्तीची कल्पना मान्य करावी व शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यात यावे.

५) समाजातील उपेक्षित, बहुजन, स्त्रिया अनेक वर्षापासून शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या बहुजन समाजाला अग्रक्रमाने शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात यावा.

६) शिक्षण हे विषमतेवर आधारित न ठेवता समतेवर आधारित असावे.

७) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही चिरस्थायी मानवी मूल्ये शिक्षणातून प्रतिबिंबित व्हावी.

८) ज्ञान संवर्धनाबरोबरच राष्ट्रीय वृत्तीची जोपासना प्रखर राष्ट्रप्रेम, आत्मभान, विश्वबंधुत्व, मानवतावाद यांची रुजवणूक शिक्षणातून व्हावी.

९) शिक्षणातून व्यक्तीला व्यवसाय करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त व्हावे.

१०) समाजातील अंधश्रध्दा, जातीयता, उच्च-निच भेदभाव, स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यात शिक्षणातून बदल व्हावा.

जोतीरावांचे सार्वत्रिक व सक्तीचे शिक्षण याविषयीचे तत्वज्ञान : म. जोतीराव फुले यांनी केवळ स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्याचेच कार्य केले नाही तर, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणाचे तत्वज्ञान मांडणारे महान कार्य केले. शिक्षण घेणे हा मानवाचा मूलभूत हक्क आहे याची जाणीव शिक्षणाद्वारेच करता येते. मानवाला गुलामा प्रमाणे जीवन जगण्यास प्रवृत्त करणे हा माणुसकीला लागलेला कलंक आहे.

चातुर्वर्णावर आधारित भारतीय समाजरचनेतील जातीमधील श्रेष्ठ-कनिष्ठता घालविण्याचे शिक्षण हे साधन होय. काळे-गोरे हा भेदभाव शिक्षणामुळे दूर करण्याचा प्रयत्न अमेरिका व आफ्रिकेत झाला. रंगभेद व वर्णभेद शिक्षणाने दूर करता येतात हा मूलभूत विचारच जोतीरावांना शिक्षण प्रसारापासून अभिप्रेत होता.

सक्तीच्या शिक्षणामुळे आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य वाढीला लागते. लोकांच्या दृष्टिकोणात बदल घडून येतो. माणसाचे मन शिक्षणामुळे सदृढ बनविता येते. त्यात चोऱ्या लुटमाऱ्या करण्याचे विचारच येत नाहीत म्हणून सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची आवश्यकता महत्मा जोतीराव फुले यांनी प्रतिपादीत केली.

म. जोतीराव फुले यांचे प्राथमिक शिक्षण व प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांविषयी विचार : म. फुले यांनी हंटर कमिशनला सादर केलेल्या निवेदनात प्राथमिक शिक्षण व प्राथमिक शिक्षकांविषयी विचार मांडले आहेत.

१) उच्च शिक्षणापेक्षा प्राथमिक शिक्षणाचा विचार करून विस्तार करणे बहुसंख्य समाजाची गरज भागविणे आवश्यक आहे.

२) जनतेचा पैसा जनतेच्या शिक्षणासाठी खर्च झाला पाहिजे.

३) बहुसंख्य जनतेला उच्च शिक्षणापेक्षा त्यांच्या मूलभूत गरजा भागविणारे व्यवहारोपयोगी व व्यावसायिक ज्ञान देणारे प्राथमिक स्वरुपाचे उपयुक्त शिक्षण मिळायला हवे.

४) आधी कळस मग पाया हे शिक्षण क्षेत्रातील उफराटे तत्त्व म्हणजे ज्ञानगंगेचा प्रवाह विरुध्द दिशेने वाहू देण्याचा प्रयत्न होय. असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

५) सामान्य जनतेच्या खिशातून शिक्षणासाठी इंग्रज सरकारला कररुपाने मिळणारा पैसा हा त्यांच्यासाठीच खर्च झाला पाहिजे हा तर्कसंगत विचार म. फुले यांनी मांडला.

१) प्राथमिक शाळेतील शिक्षक : प्राथमिक शाळेतील शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा व त्याला पुरेसे वेतन देण्यात यावे. बहुजन समाजाचे हितसंरक्षण करू शकेल असा शिक्षक असावा. शेतकऱ्यांच्या गरजा, आशा-आकांक्षा यांच्याशी एकरुप होणाऱ्या कर्तव्य समाजातील व्यक्तीला शिक्षक म्हणून नेमावे. चांगल्या शिक्षकाला अधिक पगारवाढ द्यावी.

२) प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम : प्राथमिक शाळेतील शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात शेतकी व आरोग्य या विषयाच्या प्राथमिक व मुलभूत ज्ञानाचा समावेश असावा. या प्राथमिक शिक्षणाचा भर केवळ अक्षरज्ञान, लेखन व गणित यावरच न ठेवता हे शिक्षण व्यावहारिक व उपयोगी बनविले पाहिजे. कृषी विषयाच्या मूलभूत ज्ञानाबरोबर त्या विषयातील प्रात्यक्षिक अनुभव यालाही महत्त्व असावे आदर्श शेतीची लहान प्रमाणावर योजना हा भाग त्यात असावा.

प्राथमिक शिक्षणापासून पोपटपंची व पुस्तकी ज्ञान देण्यापेक्षा या शिक्षणातून व्यावहारिक ज्ञान मिळाले पाहिजे. या शिक्षणात मोडी, बालबोध, लेखन, वाचन, हिशेबाची माहिती, सर्वसाधारण इतिहास, भूगोल, व्याकरण, शेतकीचे प्राथमिक ज्ञान, नीती व आरोग्य यांचे सोपे पाठ यांचा समावेश असावा. ग्रामीण जनतेच्या गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात यावी. ग्रामीण व शहरी अभ्यासक्रमात थोडाफार बदल असावा.

३) **प्राथमिक शाळांचे निरीक्षण :** प्राथमिक शाळांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबरच गुणात्मक वाढीकडे लक्ष द्यावे. प्राथमिक शाळांचे दर तीन महिन्यानंतर निरीक्षण करावे. पूर्व सूचना न देताही निरीक्षकांनी शाळांना भेटी द्याव्यात.

४) **प्राथमिक शाळांचे व्यवस्थापन :** खाजगी शाळा व्यवस्थापनाद्वारे चालविण्यास सरकारने पुरेसे अनुदान द्यावे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी प्राथमिक शाळा चालविण्याची जबाबदारी घ्यावी व स्थानिक कराच्या ५० टक्के रक्कम शिक्षणावर खर्च करावी. अनुदान मंजूर करणे याचा संबंध निकालाशी जोडण्यात येऊ नये

५) **शासकीय शाळांची आवश्यकता :** खाजगी व्यवस्थापनाबरोबरच शासकीय शाळा चालविण्याची जबाबदारी सरकारने घ्यावी. ज्या प्राथमिक शाळा सरकार चालविते त्या संस्थेच्या मानाने अत्यंत कमी आहेत व ज्या आहेत त्यांचा शैक्षणिक दर्जा बरोबर नाही. भविष्यातील गरजा लक्षात घेतल्या जात नाहीत. प्रात्यक्षिकांकडे दुर्लक्ष होते. योग्य अध्यापक वर्ग नेमला जात नाही म्हणून शासकीय प्राथमिक शाळांची पुर्रचना करण्यात यावी. पुण्याचे उदाहरण घेऊन जोतीराव म्हणतात, ५००० लोकवस्तीच्या शहरात एकच शासकीय प्राथमिक शाळा असून तेथे विद्यार्थ्यांची संख्या फक्त ३० एवढीच आहे.

६) **सर्व जातीजमातींकरिता वयाच्या १२ वर्षांपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण :** मुसलमान, महार, मांग या मागासलेल्या जाती जमातींकरिता वयाच्या १२ वर्षांपर्यंत सरकारने प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे तसेच राणीच्या जाहीरनाम्यात नमूद केलेल्या व्यवस्थेनुसार महार, मांग व मागासवर्गीयांकरिता इंग्रज सरकारने विशेष शाळा चालवाव्यात.

७) **शिक्षक प्रशिक्षीत असावा :** शिक्षक प्रशिक्षीत असावा, त्याच्या प्रशिक्षण संस्थांची जबाबदारी शासनाने घ्यावी व त्याला १२ रु. पेक्षा कमी पगार असू नये. मोठ्या गावात हा पगार १५ ते २० रुपयापर्यंत असावा. अप्रशिक्षित व कमी पगारावर नेमलेले शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता वाढवू शकत नाहीत. त्यामुळे चांगल्या व्यक्ती अध्यापक होण्यासाठी त्यांना त्यांच्या पगाराशिवाय अधिक रक्कम द्यावी. 'The indigenous schools could not be turned to any good account, unless the present teachers are replaced by men from the training colleges and by those who pass the 6th standard in the vernaculars.' असे मत व्यक्त करून जोतीराव म्हणतात, 'प्राथमिक शाळेचा शिक्षक हा कमीत कमी मातृभाषेतील ६ वी इयत्ता पास व प्रशिक्षित असावा.

८) **शिष्यवृत्ती व बक्षिसांची योजना :** विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लागावी म्हणून यासाठी त्यांना बक्षिसे देऊन प्रोत्साहित करावे व काही योग्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देऊन त्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून द्यावी.

उच्च शिक्षणाविषयी विचार : प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच सरकारने माध्यमिक व उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करू नये. पण उच्च शिक्षणापासून निर्माण होणाऱ्या पिढीने शिक्षणाद्वारे अशिक्षित व अज्ञानी जनांची, शेतकऱ्यांची व शेतमजुरांची पिळवणूक करू नये. सन १८५७ साली मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे विद्यापीठे स्थापन झाली. सरकारने उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रत्यक्षपणे भाग घ्यावा. खाजगी महाविद्यालयांना अनुदान द्यावे, सर्व शिक्षणच भारतात बाल्यावस्थेत आहे त्यामुळे शिक्षणप्रसार करणे सरकारची जबाबदारी आहे. 'Educaiton in India is still in its infancy any withdrawal of state aid from higher education cannot but be injurious to the spread of educaiton generally' या शब्दात महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

महात्मा जोतीराव फुले यांची ग्रंथसंपदा :

१) **तृतीय रत्न (नाटक)**- म. फुले यांनी प्रस्तुत नाटक १८५५ साली लिहिले. १८४८ ते १८५५ या दरम्यान जोतीरावांनी

स्पृश्य-अस्पृश्यांकरिता स्थापन केलेल्या शाळांमुळे जोतीरावांची माहिती पुणे व परिसरात झाली होती. सन १८५६ साली मारेकऱ्यांकडून त्यांच्या हत्येचा झालेला प्रयत्न यातून त्यांची लोकप्रियता सिध्द झाली होती.देवाच्या नावावर अंधश्रध्दा पसरवून ब्राम्हण भिक्षुक माळ्या-कुणब्यांच्या घरातून संपत्ती कशी लुटतात यावर 'तृतीय रत्न' या ग्रंथातून प्रकाश टाकला आहे. या लहानशा नाटकातून जोतीरावांनी सर्वसामान्य जनतेच्या फलज्योतिषावरील विश्वास व ग्रहपीडा दूर व्हावी याकरिता स्वतःला कर्मचारी करून ग्रहपीडेवरून मुक्ती यावर विचारक प्रकाश टाकला आहे.नाटकाच्या शेवटी 'मुसलमानाप्रमाणे इंग्रजी राज्य आज नाही तर पुढे काही वर्षांनी जाऊन पुन्हा पेशवाई येईल व ब्राम्हण हे १८ वर्णांचे गुरु असल्यामुळे शूद्रांनी ब्राम्हणास वंदावे यातच तुम्हाला ईश्वरप्राप्ती आहे हे पुन्हा सुरु होईल.

२) **ब्राम्हणांचे कसब :** सन १८६९ साली 'ब्राम्हणांचे कसब' या छोट्या पुस्तकाची काव्यरुपाने जोतीरावांनी निर्मिती केली. हे काव्यपुस्तक महाराष्ट्र देशातील कुणबी, माळी, मांग, व महार यांना परम प्रीतीने अर्पण केले. आपल्या विद्येच्या सामर्थ्याने ब्राम्हण भट शूद्रांवर त्यांच्या देवभोळेपणाचा व अंधश्रध्देचा फायदा घेऊन कसा जुलूम करतात, हा पहिला तर इंग्रज शासनकर्त्यांना शूद्र या अतिउपयोगी वर्गास विद्याग्रहणाच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात हा दुसरा उद्देश होता. यात ६ अभंग व ३ पोवाडे आहेत. या पुस्तकातील पहिल्या पोवाड्यात ब्राम्हण सत्ताधारी होण्यापूर्वीची स्थिती हिंदुस्थानात कशी होती व परशुरामाने नरसंहार कसा केला, याचे वर्णन केले आहे. नऊ खंड व त्याचा दहावा खंड अशी राजसत्ता होती. प्रत्येक खंडाचा शूर म्हणून त्याला खंडोबा म्हणत असत. मुख्य सुभा तो महासुभा व तेथील अधिपती म्हसोबा, तसेच जेजुरीचा खंडोबा, मोठा शत्रू तो महा अरी व त्याचा अपभ्रंश महार म्हणून तो पुढे अस्पृश्य झाला.

३) **गुलामगिरी :** सन १८७३ साली हे पुस्तक प्रकाशीत झाले 'गुलामगिरी' हा जोतीराव व धोंडीबा यांचा संवादरुपाने असलेला ग्रंथ आहे.या ग्रंथातील संदेश आपणास भारतातील परंपरागत, ब्राम्हणप्रधान, धार्मिक व सामाजिक संस्कृतीच्या विरुध्द उठाव करण्यास प्रेरित करतो. 'गुलामगिरी' या ग्रंथाचा उद्देश ब्राम्हणांनी शूद्र अतिशूद्रावर केलेला अन्याय सांगणे हा तर आहेच, पण त्याबरोबर ब्रिटिश अधिकारी सुध्दा ब्राम्हणांच्याच मताची 'री' ओढून सर्वसामान्य जनतेच्या हिताकडे कसे दुर्लक्ष करीत आहेत, हे दाखवून देणे हा सुध्दा आहे हे स्पष्टपणे महात्मा जोतीराव फुले म्हणतात.

६) **इशारा :** 'इशारा' हा छोटी पुस्तिका म. जोतीराव फुले यांनी शूद्र-अतिशूद्र, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे दर्शन घडविण्याकरिता व न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या 'पूर्वीच्या तीस वर्षांपेक्षा हल्ली शूद्र शेतकऱ्यांची स्थिती बरी आहे' या विधानाच्या खंडनाकरिता १ ऑक्टोबर १८८५ साली प्रकाशित केली.

७) **सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक :** 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' या नावाच्या ग्रंथाचे लेखन जोतीराव फुले यांनी सन १८८९ सालीच पूर्ण केले, पण या पुस्तकाचे प्रकाशन महात्मा जोतीराव फुले यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे दत्तकपुत्र यशवंत जोतीराव फुले यांनी केले.प्रस्तुत पुस्तकात सांगितलेला धर्म हा देश, काल, काळा, गोरा, जाती, पंथ यांच्या सीमारेषा ओलांडणारा मानव धर्म आहे. जगातील अनेक धर्मांत काय होत आहे, याचा सम्यक विचार महात्मा जोतीराव फुले यांनी या ग्रंथातून व्यक्त केला आहे.

८) **अस्पृश्यांची कैफियत :** 'अस्पृश्यांची कैफियत' ही प्रामुख्याने यासाठी आहे की हिंदु धर्मातील असून इतर हिंदुना मिळणारे हक्क त्यांना दिले जात नाहीत. मराठेराज्यकर्ते असताना अस्पृश्यांची जी स्थिती होती, त्यापेक्षा कितीतरी वाईट परिस्थिती पेशवाईत होती.

९) **शिवाजी महाराजांचा पोवाडा :** महात्मा जोतीराव फुले यांनी रायगडावर जाऊन "छत्रपती शिवाजी महाराजांची समाधी शोधून काढली. शिवरायांवर प्रदीर्घ पोवाडा लिहला. शिवरायांची जयंती करण्याची प्रथा सुरु केली. शिवरायांची जन्मतारीख व जन्मवर्ष शोधून काढले. शिवरायांना 'कुळवाडीभूषण' असे संबोधले.

सारांश : सामाजिक परिवर्तन ही अव्याहतपणे चालणारी प्रक्रिया आहे. महात्मा जोतीराव फुले हे केवळ समाजसुधारकच नव्हते तर भारतातील सामाजिक सुधारणेच्या क्रांतिकारक तत्वज्ञानाचे जनक होते.

त्यांच्या समकालीनांपेक्षा महात्मा जोतीराव फुले यांचे एक वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांनी सामाजिक सुधारणा व धर्मव्यवस्था यांचा घडवून आणलेला सुसंगत समन्वय होय.

मानवी जीवनात धर्माचे स्थान काय. सर्वांना आचरणात आणता येईल असा कोणता धर्म असू शकेल काय याचे उत्तर महात्मा जोतीराव फुले यांनी त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या कल्पनेत दिले आहे.

हिंदू वैदिक धर्मातील चातुर्वर्ण्याच्या चौकटीत जोपासलेली परंपारिक मूल्ये त्याज्य ठरवून अपेक्षित समाजपरिवर्तनाकरिता सिध्द झाले पाहिजे हे क्रांतिकारक तत्वज्ञान महात्मा जोतीराव फुले यांनीच दिले.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी समाजातील स्पृश्य-अस्पृश्य भेदभाव मिटविण्यासाठी केलेले कार्य आजही मार्गदर्शक ठरणारे आहे. आजही समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी महात्मा फुले यांचे विचार प्रासंगिक वाटतात.

समाजातील अज्ञान, अंधश्रध्दा दूर करण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले यांनी दाखविलेले कार्य आजही अपूर्ण आहे. आजही समाजात स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित झाली नाही.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या मानवी मूल्यांचा जोतीरावांनी आयुष्यभर पुरस्कार केला. आजही आपल्या देशाला या मानवी मूल्यांची नित्तांत गरज आहे. स्वातंत्र्यातून समता आणि समतेतून बंधुभाव आजही कोसोदूर वाटतो आहे.

सन १८८२ च्या हंटर कमिशनला दिलेल्या निवेदनात 'मोफत व सक्तीचे शिक्षण' ही संकल्पना २०१० पर्यंत अस्तित्वात नव्हती. आजही मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी होतांना दिसत नाही. यासाठी महात्मा जोतीराव फुले यांचा वैचारिक आसूड हातात घेण्याची गरज आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांनी प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च शिक्षणासाठी सूचविलेले विचार आजही प्रेरणादायी आहेत. स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले यांनी केलेले कार्य आजही ग्रामीण स्त्रिया, आदिवासी स्त्रिया, मागासवर्गीय स्त्रिया, गरीब स्त्रिया यांच्या पर्यंत पोहोचलेले नाही. म्हणून त्यांच्या पर्यंत जोतीरावांची वैचारिक गंगा घेऊन जाणे आजही अत्यावश्यक आहे.

शेतकरी, शेतमजूर, अल्पभूधारक या सर्वांसाठी महात्मा जोतीराव फुलेंनी मांडलेले विचार प्रेरणा देणारे आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा गंभीर सामाजिक अपराध हा थांबविणे आवश्यक आहे. अन्यथा या देशाची व्यवस्था अतिवाईट व्हायला वेळ लागणार नाही. शेतकरी, शेतीविषयक प्रश्न, सिंचन, लोकसंख्या नियंत्रण या दृष्टीने आजही कार्य गरजेचे आहे.

भटशाही, ब्राम्हणशाही याचे समाजातील प्रभुत्व कमी करणे गरजेचे आहे. आज तर देशात या दृष्टीने विचार करता विदारक व स्फोटक स्थिती निर्माण झाली आहे. म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांचा आसूड हातात घेऊन या सनातनी प्रवृत्तीवर वार करणे आवश्यक बनले आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या लेखनीतून उतरलेला 'सार्वजनिक सत्यधर्म' आज जगासाठी आवश्यक आहे. 'सर्वसाक्षी जगत्पती, त्यास नकोच मध्यस्थी' या नुसार दलालांचे उच्चाटन करणे आवश्यक आहे. निसर्ग हा निर्मिक आहे हा वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगून दैववादाच्या खुळचट कल्पना डोक्यातून काढणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - संपादक य.दि. फडके.

२. महात्मा फुले - व्यक्तीमत्व व विचार - प्रा.गं.बा. सरदार

३. भारतीय समाजविज्ञान कोश - जॉर्ज एस.एम.

४. महात्मा जोतीबा फुले - शंकर कऱ्हाडे

५. महात्मा जोतीबा फुले - धनंजय कीर

६. महात्मा फुले यांच्या कार्यात ब्राम्हणांचा सहभाग - विद्याधर ना. भिडे

□◆□

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

MCI MSD 2020

MCIMSD 2020

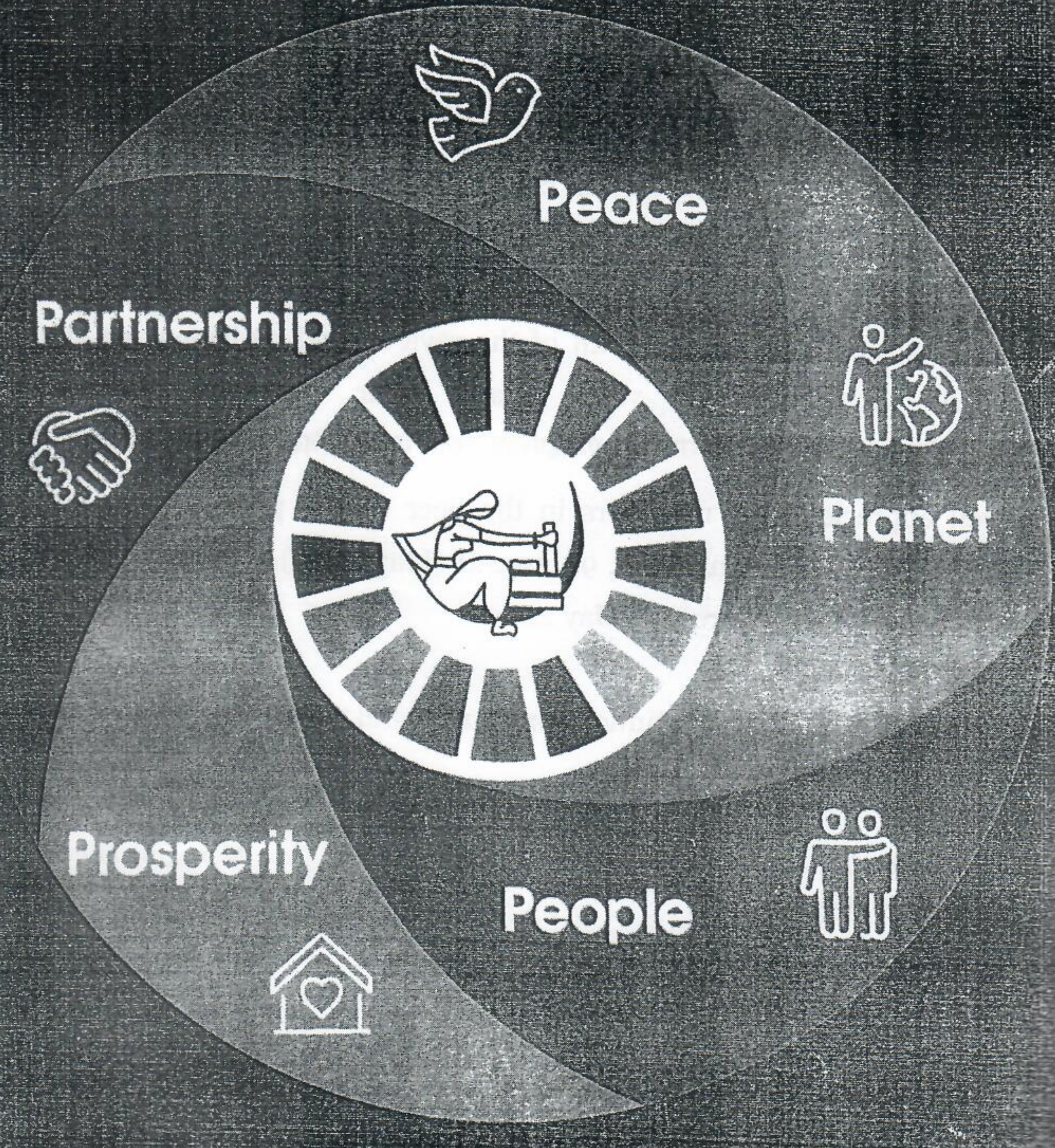

Virendrasinh Khandare
Editor in chief

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

MCIMSD 2020 (Volume II) :
(A collection of articles, essays and research papers submitted to International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020)

ISBN978-81-89730-35-2

Publisher:
Lokvidya Prakashan
Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research,
Shivram Nagar, Parbhani 431 401

First edition:
21 February, 2020

All rights are reserved

Printer:
Pranav Printers
Sadashiv Peth, Pune

Price:
500 INR

No one should use any part of this book for any purpose without the prior permission of the editor.

The text contained in this book are articles, essays, research papers by various researchers, authors submitted to the International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020. Editor does not necessarily agree with the thoughts and opinions of the authors involved in this book. The author will solely responsible for his / her writing.

123.	श्री. महादेव दिनकर इरकर	माणदेशातील मेंढपाळ धनगर समाजाचे लोकनृत्य--गजीढोल (कैफत)	649
124.	डॉ. जयसिंग सिंगल	राजपुत भामटा जातीतील विवाह पध्दत	654
125.	अजय शिनगारे	पेठशिवणी गावची थोडक्यात माहिती	661
126.	आकाश भस्के	वीरशैव संप्रदाय	666
127.	प्रा. अनंत मोगल.	कीर्तन परंपरा व बदलते स्वरूप	671
128.	प्रा. बदने अर्चना	लोकजीवनातील कृषिविधी - वेळ अमावस्या	676
129.	डॉ. अरुण देवरे	आगरी समाजाच्या संस्कार पद्धती	680
130.	प्रा. अरुण कुलकर्णी	कीर्तन : एक भक्तिप्रकार	683
131.	डॉ. अविनाश पांचाळ	पांचाळ सुतार समाजाचे योगदान	689
132.	डॉ. बाजीराव पाटील	गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान	692
133.	डॉ. बालाजी गव्हाळे	संत रोहिदासांचा मानवतावादी दृष्टिकोन	696
134.	भागवत बामणे	कान्हेगावच्या भूत कथेचे वास्तव	703
135.	सौ. भाग्यश्री कालगावकर	गुरव एक जमात	707
136.	डॉ. चांदोजी गायकवाड	मादळ लोकाचाराचे विधिनाट्य	712
137.	डॉ. चांगदेव मुंढे	'पावरा' जमातीतील वैवाहिक संस्कृती	723
138.	डॉ. व्यास सी. पी.	ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य व कार्य	728
139.	डॉ. व्यास सी. पी.	महाराष्ट्रातील गुरव समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल	733
140.	दत्ता चव्हाण	अक्षरवाङ्मय : लोकसाहित्य	737
141.	डॉ. दत्ता कांबळे	संत जनाबाईच्या अभंगातील विद्रोह जाणीव: एक आकलन	740
142.	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	मराठवाड्यातील लोकगीत स्त्रीवादी दृष्टिकोन: एक परामर्श	745
143.	दिगंबर कोकाटे	पालम येथील आराध्य दैवत खंडोबा	758
144.	गजानन शेटे	महात्मा बसवेश्वरांची शिकवण	763
145.	गीतांजली शिंदे	लीळा चरित्रातील चक्रधर स्वामी	767
146.	डॉ. घ. ना. पांचाळ	बलुतेदारांची हत्यारे आणि अवजारे	771
147.	प्रा. इंदू साळुंके	कृषी संस्कृती आणि शाश्वत विकास	775
148.	सौ. कल्याणी भगवान	श्री क्षेत्र कोंढणपूर	779

ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य व कार्य

डॉ.व्यास सी.पी.

इतिहास विभाग प्रमुख,

के.के.एम.महाविद्यालय,

मानवत जि.परभणी महाराष्ट्र

chetankumarvyas@gmail.com

जगप्रसिध्द खाऱ्या पाण्याचे विवर–सरोवर असणारे लोणार सरोवर सर्वज्ञात आहेच. जागतिक पटलावर या नगराला सरोवरामुळे ख्याती प्राप्त आहेच. सोबतच या नगराला ऐतिहासिक ठेवाही प्राप्त झालेला आहे. या नगराला सुमारे ५० ते ५२ हजार वर्ष इतका जुना इतिहास प्राप्त आहे. या नगरात सरोवरा प्रमाणेच धार्मिक ठिकाणे, देवालये, सामाजिक व ऐतिहासिक स्थळे, शिल्पावशेष, ऐतिहासिक साधने यामुळे महत्त्व प्राप्त झालेले पहावयास मिळते. या सोबतच या नगराला प्राचीन व मध्ययुगात काळापासून संत–महंतांचे ही वास्तव्य लाभले. ज्यामुळे ही नगरी पावन झालेली दिसते. येथे संत–महंतांच्या विचारांचा पगडा असल्याचे जाणवते.

लीळा चरित्राच्या एकाकात चक्रधरांचे आत्मचरित्र आहे. महाष्ट्रातील श्री गोविंद प्रभूंकडे जाण्यामुळे श्री चक्रधरांच्या पादस्पर्शानिही महाराष्ट्राची भूमी पुनित झाली आहे. ही त्यांची कर्मभूमीच राहिली. त्यांचे भ्रमण गुजरात, महाराष्ट्र व आंध्रप्रदेशात झाले.

तसेच श्री चक्रधर स्वामींच्या सिंहस्थ निमित्ताने पैठणला जाणेही महत्त्वाची घटना होय. या प्रसंगी त्यांनी मेहकर (जि.बुलडाणा) सोडले. सिंहस्थ शके ११८९ च्या भाद्रपद कृष्ण १ पासून शके ११९० च्या अश्विन कृष्ण ९ पर्यंत राहिला. ते पैठणला पोहोचले. त्यांच्या जीवनाचा हा काळ एकांकाचा काळ होता. त्यांच्या जीवनाचा प्रारंभकाळ सिंधणदेवचा मध्यकाळ कान्हरदेवच्या व शेवटचा काळ महादेवाच्या राज्यशासनाचा होता. त्यांनी शके ११९३ किंवा ११९६ ला उत्तलापंथी प्रयाण केले. अर्थात देह ठेवला. तो पर्यंतच्या काळात ते लोणार–मेहकर परिसरात येऊन गेले, त्याचे वर्णन काही लीळामधून मिळते. त्यांचा भरवस (भडोच) ते पैठण एकांक काळातील भ्रमणाचा मार्ग राहिला.

हा मार्ग भडोच–रिधपूर सातपुडयातील सालबर्डीचा डोंगर, काटोल वरंगळचा प्रांत– डाकराम जि.भंडारा, सेंदुर्जनी (जि.अमरावती) रामटेक, मनसूर (रामटेकजवळ) भंडारा, एलीचपूर– नांदेड– लोणार जि.बुलडाणा राहेर (नांदेड) एलिचपूर, वडनेर (ता.अमरावती) वडनेरच्या जवळ वासनी (ता. एलिचापूर जि.अमरावती), पातुरडी (ता.बाळापूर जि.अकोला), ता.मेहकर (जि.बुलडाणा) मेहकरहून रावसगाव ता.जि.औरंगाबादहून पैठण असा राहिला.

लोणार परिसरात चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य–

चक्रधर स्वामी पहिल्या वेळी भंडाराहून निघू अळकपूर (एलिचपूर) नांदेडहून काही गावे करीत लोणार येथे आले होते. त्यांचा लोणारला पहिल्यांदा ३० दिवस व दुसऱ्यांदा २० दिवस असा मुक्काम होता. त्यावेळी कृष्णदेव यादवराजास त्यांचे दर्शन तारातीर्थाच्या कमलजा मंदिरापुढील वडाजवळ झाले होते. तीन दिवसानंतर कृष्णदेवाची कुमारेश्वर येथे पुन्हा भेट झाली होती. तेव्हा त्यांनी निस्वार्थ व सर्वस्व त्यागलेल्या चक्रधरांनी आसूंची अर्जित रकमेची थैली घेतली नव्हती. हे राखण करणाऱ्यांनी सांगितले तेव्हा राजाने त्याचे काय करू असे विचारले. श्री चक्रधरांच्या आदेशावरून त्यातून कुमारेश्वराची मंदिराची पोळी, कमळजा माता मंदिराचा मंडप किंवा धारेचा घाट बांधला गेला. लोणार सोडून काही दिवसांनी ते राहेरी (जि.नांदेड) येथे आले. नंतर ते वडनेरहून आंबजई, दासना, पातुरडी, वसई (हसवी) येथे आले. तेथून मेहकरला आले. मेहकरला बोणेबाई नावाची एक म्हातारी भेटली, जी भिक्षेवर निर्वाह करून ईश्वर भक्तीत काळ कंठित होती. चक्रधरांचे मौनव्रत मेहकरला बरेच दिवस होते. तेथे त्यांनी 'मौनिदेव' हे नाव दिले. तिच्या आग्रहामुळे चक्रधर मेहकरला बरेच दिवस होते. तेथे त्यांनी गोकुळाष्टमी साजरी केली ते श्रीकृष्ण व बोणेबाई देवकी बनली होती. येथून ते दुसऱ्या वेळी मेहकरहून लोणारला आले तेव्हा बोणेबाई सोबत होती. सोमवारी (सोमवती अमावस्या) निमित्ताने बोणेबाईच्या म्हणण्याप्रमाणे ते तेथे आले व पुन्हा मेहकरला गेले. मेहकरहून सिंहस्थ निमित्ताने ते पैठणला गेले. श्री चक्रधर स्वामी जुन्या मेहकर तालुक्यातील (सध्या सिंदखेड तालुक्यामधील) सेंदुर्जन येथेही वास्तव्यास होते. श्री चक्रधर स्वामी पूर्वाधात सेंदुर्जनला पैठणहून रिध्दपूरला आले होते. अशी नोंद पूर्वार्ध 'लीळाचरित्र' मध्ये दिली आहे. येथे त्यांची १९ स्थाने होती. त्यापैकी १२ स्थाने अज्ञात असून फक्त ७ निश्चित ज्ञात आहेत.

चक्रधरांची स्वामींची स्थाने—

लोणारच्या महानुभाव परंपरेच्या नोंदीनुसार लोणारला एकूण १३ स्थाने आहेत. स्थानपोथीत ती संख्या कमी आहे. त्यापैकी पहिले दैत्यसूदन मंदिराच्या वायव्य कोपऱ्यातील गुफेत त्यांचा मुक्काम होता. मेहकरहून ते बोणेबाईसह आले होते. दुसऱ्या दिवशी विहरणातून आल्यावर त्यांचे दैत्यसूदन मंदिराच्या चौकात आसान झाले होते. दुसरे आसन स्थान धारेच्या परिसरात पश्चिमेस असून स्थानाचा ओटा नाही. तेथे पूर्वाभिमूख आसन झाले होते, जेथून पाण्याची धारा पडते. तेथे चरणांकित गोमुख होते. परंतु ते नमस्कारी गोमुख आज अस्तित्वात नसून फक्त दगडी पन्हाळ आहे. तिसरे आसन स्थान कुमारेश्वराच्या पूर्वाभिमूख देवळाच्या चौकात आहे. तिसरे आसन स्थान कुमारेश्वराच्या पूर्वाभिमूख देवळाच्या चौकात आहे. चौक नमस्कारी आहे. देवळाच्या चौकाला तीन दारे आहेत. पूर्व, दक्षिण व उत्तराभिमुख, मुख्य प्रवेशद्वार उत्तरेकडील आहे. श्री चक्रधर स्वामी बोणेबाईसोबत लोणारला आल्यावर प्रथम येथेच आले होते. त्यांचे देवळाच्या चौकात आसन झाले. बोणेबाई सर्वज्ञा जवळ मात्रा ठेवून अष्टतीर्थे करून येईपर्यंत ते तेथेच आसनस्थ होते नंतर ते बोणेबाई सोबत धारेवर गेले.

त्यांचे चौथे स्थान सरोवराच्या अर्ध्यावर दक्षिण दिशेस असलेल्या कमळजामाता देवीच्या उत्तराभिमुख मंदिराच्या चौकात एक आसन स्थान आहे. चौक नमस्कारी आहे. महानुभाव परंपरेनुसार लोणारला त्यांची ९ स्थाने अनुपलब्ध आहेत. त्यापैकी भैरवी अवस्थान, भैरव देवळाच्या दक्षिणेस

परिश्रम स्थान, कमलजा मातेच्या देवळाच्या उत्तर सोंडीवरील आसन स्थान, गणवेशाचा साजा आसन स्थान, पाटाचे चौकटी आसनस्थान, दैत्यसूदनाच्या वायव्य कोपऱ्यात गुंफेतील वस्तीस्थान, ओहळाच्या काठचे भोजन स्थान, धारातीर्थाच्या दक्षिणेचे वडाखालील आसनस्थान, गावाच्या वायव्य कोनी पव्हेयातील वस्तीस्थान होय.

चक्रधर स्वामींचे काही अनुपलब्ध स्थान —

१.भैरवी अवस्थान स्थान व परिश्रय स्थान—

अखंड पाण्याच्या धारातीर्थाच्या दक्षिणेकडील उंचवटयाच्या वडाजवळ एक उत्तराभिमुख मंदिर आहे. वर्णनाप्रमाणे हे शिवमंदिर उत्तराभिमुख आहे व प्राचीनही आहे. येथे ते स्थान असावे. येथेच शेजारीच आवारामध्ये निवासाची जागा असावी असे वाटते.

२.कमळजेच्या मंदिराच्या उत्तर बाजूस—

कमळजा माता मंदिराच्या उत्तराभिमुख प्रवेशद्वाराला असलेल्या ओटयाला पूर्वी दोन्हीकडे सोंडी असाव्यात तेथे चक्रधर सरोवराकडे बघत उत्तराभिमुख बसले असावेत. प्रवेशद्वाराच्या सोंडी कालोघात नष्ट झाल्या आहेत.

३.वडाखालील स्थान—

धारातीर्थाच्या दक्षिणेस अर्थात अंबरखाना मंदिराकडे जाताना कमळजेच्या दक्षिणेकडील लहानशा शिवलिंग असलेल्या मंदिरानंतर थोडयाच अंतरावर एक विशाल वटवृक्ष होता. 'लोणार महात्म्य' मधील वर्णनात न्यग्रोधरूप शिवाचे प्राचीन वर्णन आले आहे. शिववटरूपात तेथे राहिला असे वर्णन संस्कृतमधील 'विरजमहात्म्यात' व मराठी लोणार महात्म्यातही आहे. कमलजा माता मंदिराजवळ ४० पांडा अंतरावर ही असाच वड होता जो काही वर्षांपूर्वी नष्ट झाला आहे. इतर वटवृक्ष आहेत. या वडातळी श्री चक्रधर स्वामी ध्यानस्थ झाले होते. लीळा चरित्रातील ६१ व्या लीळेप्रमाणे असलेले वर्णन येथील वडांच्या स्थानाशीच तंतोतंत जुळणारे आहे. यादव नरेश कान्हरदेव व श्री चक्रधर यांची भेट तारातीर्थावर (लोणार कुंडी) येथेच झाली होती. धारेजवळील भैरव अवस्थानाच्या वडाजवळ नव्हे यासाठी लीळा चरित्रातून ६१ व्या लीळेचा खालील पुरावा देता येतो.

''गोसावियांसि लोणारी कुंडी बहीरवी अवस्थान

श्रावो सोमवारीयेकारणे कुंडासि आला

सरिसा कोरवळीते महादेवो होता

सेविचेया बडुवेयाते पुसिले

ऐथे कव्हिण सीध साधक असति

तव कमळजे या बडुवेनि म्हणतिले

बहिरवासि एक पुरूष आले असति

काई सांगो तेयांचे सौंदर्य काई सांगो तेयांचे चातुर्य

काई सांगो तेयांचे ऐश्वर्य काई सांगो तेयांचे औदार्य

ऐसा अनेगा सबदी गोसावी यांते विसेखू लागला

मग कानर देयासि ऐसे जाले, ते पुरूष कवणी ठाई भेटती

तैसाचि क   न्हर देवो तारातीर्थासी आला: तव गोसावी यांसि तारातीर्थ

एका वडातळी आसन असे

सरीसा तो बडुवा असे:

तेने म्हनितले ते हे पुरूख तैसा चि कान्हर देवो साऊमा आला

आसूंचि वाखारि मागीतली, ते पुढा ठेविली, दंडवत केले.''

लीळा चरित्र पूर्वार्धातील ही ६१ वीं लीळा लोणार सरोवराच्या तारातीर्थाच्या मंदिरानंतरच्या आज नसलेल्या वडाखाली घडली होती.

४.दैत्यसूदनाचे वायव्य स्थान—

दैत्यसूदन मंदिराजवळच आवारात वायव्य कोपऱ्यात त्या काळी बांधकाम होते. तेथे चक्रधर स्वामी राहिले होते. दैत्यसूदन मंदिराच्या वायव्येस फरशीवर एक नकाशा दिसतो ते स्थान.

५.ओव्हळाकाठी—

लोणार सरोवर परिसरातील कुमारेश्वर व भस्मटेकडी दरम्यान उंचावरून पडून पाणी वाहते. त्याकाठी एक शिवलिंग असलेले स्थान (मंदिर) सन १९९९ मध्ये मोकळे झाले, ते हे स्थान होय. येथे त्यांनी भोजन केले.

अशा प्रकारचे महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य असणारे पुरावे आपणास पहावयास मिळतात. चक्रधर स्वामींचे समता प्रेमी, अहिंसा प्रेमी, द्वैतवादी व तळागाळातील लोकासोबत जवळ करणारा आध्यात्मिक व सामाजिक प्रभाव लोणार व लोणारच्या

परिसरात पडला. जो आज ही पहावयास मिळतो. अशा प्रकारची आदर्श जीवन मूल्ये आपणास संपूर्ण महाराष्ट्रात संतांच्या कार्यातून पडलेली पहावयास मिळतात. ज्यांची जोपासना होणे गरजे ठरते.

संदर्भ—

१. तुळपुळे श.गो., १९८८, लीळाचरित्र,एकाक, प्रस्तावना
२. मोरवंचीकर रा.श्री, १९८७, दक्षिणकाशी पैठण, रविराज प्रकाशन,पुणे,
३. बुलडाण डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर, १९१०
४. व्यास पी.जी.,१९९४, लोणार: एक सांस्कृकि अभ्यास, एम.फिल.प्रबंध,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
५. प्रत्यक्ष स्थळ भेट — डॉ.रा.श्री.मोरवंचीकर, डॉ.व्यास पी.जी. व समुद्रगुप्त पाटील यांच्या सोबत स्थळ भेटी
६. मोरवंचीकर रा.श्री.डॉ.,२०१८,प्रतिष्ठान ते पैठण, विद्या बुक्स पब्लिशंर्स, औरंगाबाद

महाराष्ट्रातील गुरव समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल

डॉ.व्यास सी.पी.

इतिहास विभाग प्रमुख,

के.के.एम.महाविद्यालय,

मानवत जि.परभणी महाराष्ट्र

chetankumarvyas@gmail.com

मानवाचा इतिहास हा विविधांगी असतो. त्यात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक प्रमाणे धार्मिक, आध्यात्मिक चिंतनाला महत्त्व असते. ही चिंतनाची दिशा काळानुसार बदलत असते. त्यातून भौतिकवादी व तात्त्विक अधिष्ठानाचा जन्म होतो. भारताला प्राचीन काळापासून अशी पार्श्वभूमी लाभली आहे. वैदिक धर्माचे शकडो ग्रंथ ऋषी मुनींच्या चिंतनावरून साकारले. त्यात बदलाची गरज भासली व नवीन भौतिकवादी व तात्त्विक चिंतन—मंथन व वैचारिक ठेवा जन्मला.

समाजाची धारणा करण्यासाठी विविध समाजगट कार्यरत असतात. भारतीय समाज रचनेत मुख्यत: भारतीय समाज एक आधारभूत अशी विभागणी असल्याचे दिसते. भारतीय समाज कृषिप्रधान व ग्रामीण संस्कृती व जीवन यातून अभिव्यक्त होत राहिला. कृषिप्रधान जीवनात शेतकऱ्याला शेतीसाठी पूरक ठरणारे विशिष्ट व्यावसायिक व प्रापंचिक कौशल्ये व धर्मधारणां संबंधी मदत देणारे विविध गट व त्यांची अनुवांशिक परंपरा दीर्घकाळ टिकून राहिलेली दिसते. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक जीवनाचा आधार, प्रशासकीय गरजांची पूर्तता व धारणा यामुळे होऊन एक ग्राम्य जीवनाचा परिपूर्ण व स्वयंपूर्ण डोलारा टिकला. कालानुरूप ही व्यवस्था समाज जीवनाची अनिवार्यता बनली. बलुतेदारी व अलुतेदारीच्या स्वरूपात ती विकसित झाली. अनेक गुणांनी समाजाला एकसंघ ठेवल्यामुळे काही कालानुरूप दोष जन्मले. तरी ती आजपर्यंत टिकून राहिल्याचे दिसते.

गुरव या शब्दात 'गुरु' चा संदर्भ येतो. गुरु हा तर अज्ञान नाशक, धर्म सांगणारा, स्तवन करण्यायोग्य असतो. त्यातील 'ग'कार हा सिध्दी देणारा, 'इ'कार पापहारक व 'उ'कार अव्यक्त विष्णू अर्थात, ईश्वर स्वरूप आहे. अशा पध्दतीने गुरव शब्दातील श्रेष्ठत्व लक्षात येते. प्राचीन काळापासून गुरव जात अस्तित्वात आहे. या परंपरेविषयी एक वर्णन शिव पुराणात आले आहे. त्यानुसार या जातीतील मूळ पुरूषाने आराध्य देव शिवाच्या पूजनाविषयी अनास्था बाळगली. त्यांची उत्पत्ती ही एका ऋषीपासून झाली आहे असा पौराणिक संदर्भ मिळतो. स्मृतीकारांनी त्यामुळे ब्राह्मण व गुरव यांचा एकत्र संदर्भ दिला असून वेतनभोगी पूजा करणारे ब्राह्मण हव्यकव्याला निषिध्द ठरविले. त्यामुळे गुरव हे ही निषेद्द ठरले आणि त्यांची स्वतंत्र जात बनली. संस्कृतिकोशातील या वर्णनावरून गुरवांची उत्पत्ती एका गुरव व्यक्तीने सूनळी व कश्यपाचा वंशज नीतिवंत ऋषीपासून गुरव उत्पत्ती सांगितली

व वंश रुद्रवंश गुरव उत्पत्ती सांगितली व वंश रुद्रवंश सांगितला. कश्यप काळापासून गुरवांचे कार्यही सांगितले आहे.

गुरवांची कार्ये—

देवधर्मादि विधींसाठी उपयोगी वर्गात ग्रामजोशी व गुरव मोडतात. या जातीतील लोक म्हणजे देवळाचा अर्चक होय. गुरवांची जबाबदारी व कामे म्हणजे मंदिरातील देवपूजा, दिवाबत्ती, झाडलोट करणे व मंदिरांची व्यवस्था करणे., या सोबत हा वर्ग इतरही कामे करतांना दिसतो. जसे 'श्रावण महिन्यात लावलेली पोथी—पुराणास भाविकांना बोलावणे, प्रसंगी वाचून अर्थ सांगणे, कथा—किर्तनाला बोलाविणे, मृदंग वाजविणे, देवपूजा सोडता व्यवस्था म्हणून मंदिर व्यवस्था करून यात्रा प्रसंगी धर्मकार्य चोख पार पाडणे, बेलपत्र आदिंची व्यवस्था करणे, पत्रावळ—द्रोण देणे, तुतारी वाजविणे, वनस्पती, वनौषधी ओळखून पुरविणे, बेलपत्र, पुष्प घरोघर पोहचविणे आदी कार्य करतांना हा समाज विविध काळात दिसतो.

गुरव समाज: ऐतिहासिक वाटचाल—

इ.स.१९१२ साली श्री शिवगंगापीठाच्या शंकराचार्यांनी गुरवांना ते ब्राह्मणच आहेत असा निर्वाळा दिला. ब्राह्मणांप्रमाणे ते उपनयादि संस्कार करतात. तसेच सामान्य आचार—विचारातही सारखेपणां आहे. गुरव समाजात काही पोटभेद आढळून येतात. यांच वंशपरंपरा महाराष्ट्र व कर्नाटकात दिसून येते. या जातीत धर्मपरत्वे भेद असून त्यांची आचार परंपरा ही थोडीफार वेगवेगळी वाटू लागते. जसे लिंगायत जानवे घालणारे, लिंग व जानवे घालणारे. शिव ही गुरवांची आराध्य कुलदैवता होय. कधी काळी गुरवांनी मंत्रीपदे व राजपुरोहीतपदेही भूषविली. पूर्वी विविध जातीतील जात पंचायती असायच्या आज ही पंचायत अस्तित्वात नाही. पूर्वी त्यांना पूजेसाठी नेमून दिलेल्या शेतावर व दक्षिणेवर किंवा उत्पन्नावर ते आपला उदर निर्वाह चालवीत असत.

प्राचीन काळापासून पूजे—अर्चेशी जुडलेला हा गुरव समाज मध्ययुगीन वळणाकडे पाहता यादव काळात लीळाचरित्रात उल्लेखलेला आहे. तसेच त्यानंतर त्याचे अस्तित्त्व मराठा काळात शिवयुग व पेशवाईतही दिसते. सद्य:स्थितीत महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ, तुळजापूर, पंढरपूर व वेरूळ, अणदूर, बाळे (सोलापूर), उदगीर इत्यादी भागात या समाजाचे अस्तित्त्व असल्याचे पहावयास मिळते. आज कर्नाटकातही हा समाज आहे. लातूर व परभणी जिल्हयात बऱ्याच प्रमाणात व अनेक गावात गुरव कुटुंबे आहेत. निलंगा तालुक्यात निलंगा, दापका, दैठणा, सा.जवळगा, अंबेवाडी, केळगाव, तळीखेड, चिंचोंडी, धनेगाव, औराद, कासार बालकुंदा इत्यादी गावातून गुरव कुटुंबे आहेत. निलंगा तालुक्यातील तळीखेडला १६व्या—१७व्या शतकापासूनचे पाटील घराणे आहे. मराठाकालीन वतनदारात परगणात, गाव वतनदार, पेठेचे वतनदार व इतर वतनदार असत. त्यापैकी गाव वतनदारात गुरवांचा अंतर्भाव होत असे. मिळणारी वतने वंशपरंपरेने चालत असत. शेत जमीनीचे वतन व

व्यवस्था ही ज्यांना वतन मिळायचे ते गुरव करीत असत. शिवछत्रपती काळात महादेव व गणपती उपासक, अर्चक, गुरवांना इनामे मिळाली.

मराठा कालीन वतनदारांमध्ये परगणा वतनदार, गाव वतनदार, पेठेचे वतनदार व इतर वतनदार असत. त्यापैकी गाव वतनदारात गुरवांचा अंतर्भाव होत असे. मिळणारी वतने वंशपरंपरेने चालत असत. शेत जमीनीचे वतन व व्यवस्था ही ज्यांना वतन मिळायचे ते गुरव करीत असत. शिवछत्रपती काळात महादेव व गणपती उपासक, अर्चक, गुरवांना इनामे मिळाली.

गुरवांचे हक्क व मोबदल्याचे स्वरूप

ज्या त्या काळात गुरव समाजाला मिळालेले हक्क व कामाचा मोबदला कमीच राहिला. समाजाची निष्ठा ठेवून मंदिर व दैवतांची पूजा करणाऱ्या गुरवाला भक्तगणांना पूजा सांगण्याचा अधिकार नसे. पूजा, पूजारी सांगणार. गुरव बेल, फूल, हळद, कुंकू, पान, उदबत्ती, नारळ इत्यादी व्यवस्था करू शकले. दक्षिणा व पूजा सामानाचा हक्क ही पूजाऱ्याचाच असे. गुरवाला मोबदल्यात देवापुढील उत्पन्न, नवसाचे उत्पन्न, शेतकऱ्याचे दिलेले धान्यरूप बलुते, मृदंगवाजनाच्यासाठी भाविकांकडून मिळे. सणावेळी व गरज असतांना पत्रावळी—द्रोण करून पुरविले तर वेगळा मोबदला लोकांनी द्यावा. संपूर्ण समाजाला आराध्य दैवतांची, ग्रामदैवतांची पूजा, आराधना, उपासना करण्याची नीट नेटकी व्यवस्था करण्याची गुरवाची जबाबदारी अर्थातच मुख्य संदर्भ होय.

गुरव समाजाची सण—उत्सव

हे लोक हिंदू धर्मीय सण, समारंभ, व्रतवैकल्ये, उत्सव पाळतात. सद्य: स्थितीत पारंपारिक गुरवांचे अस्तित्त्व कमी होत आहे. पूर्वापार जीवन राहिले नाही. बहुतेक लोक शेती व्यवसाय करतात. थोडे फार पूजा—अर्चादि करताना दिसतात. महादेव, गणपती, मारूती इत्यादींची उपासना करून गुरव समाजाची सेवा करतात हे खरे. मात्र बेलपत्र शोधतांना वनौषधी आणून पुरवठा करणे, पळस पानापासून, पत्रावळ—द्रोण करून देणे, पूजा—अर्चा, पुराणादिंची निमंत्रणे ही कामे आजच्या युगात मागे पडली आहेत. उलट गुरवांचा शिक्षित गट पुढे सरसावत आहे. देशाच्या व क्षेत्रिय स्वातंत्र्य लढयातही या समाजातील काहींनी आपला सहभाग दिला आहे. चिंचोडी व निलंगा तालुक्यातील बरेच जण शिक्षकी, सैनिकी नोकरी, इंजिनिअर, मेडिकल व इतर व्यवसायातही हे लोक उतरलेले दिसतात. साक्षरता व स्त्री जीवनाचे संदर्भ वाढवयाची गरज आहे. तरच त्या घरकाम, शेतमंजूरी सोबत नोकरी व व्यवसायाकडे वळतील. मुंज, गायत्री मंत्र, विवाह विधी या संदर्भात ते धर्म परंपरा जोपासतात. पण हुंडा पध्दती, विधवांचे प्रश्न यातून समाजाची मुक्तता करण्यासाठी तरूण—तरूणींनी स्वेच्छेने पुढाकार घेण्याची गरज आहे. बरेच जण सामूहिक विवाहाकडे वळत आहेत. काही ठिकाणी जागृती कार्य चालू आहे. मात्र गुरव लोकांची आर्थिक विवंचनेतून सुटका व्हावी ही काळाची गरज आहे.

दुर्लक्षित गुरव समाज

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on Contemporaneity of Gandhian Thoughts: Reality & Distortion

1st October, 2019

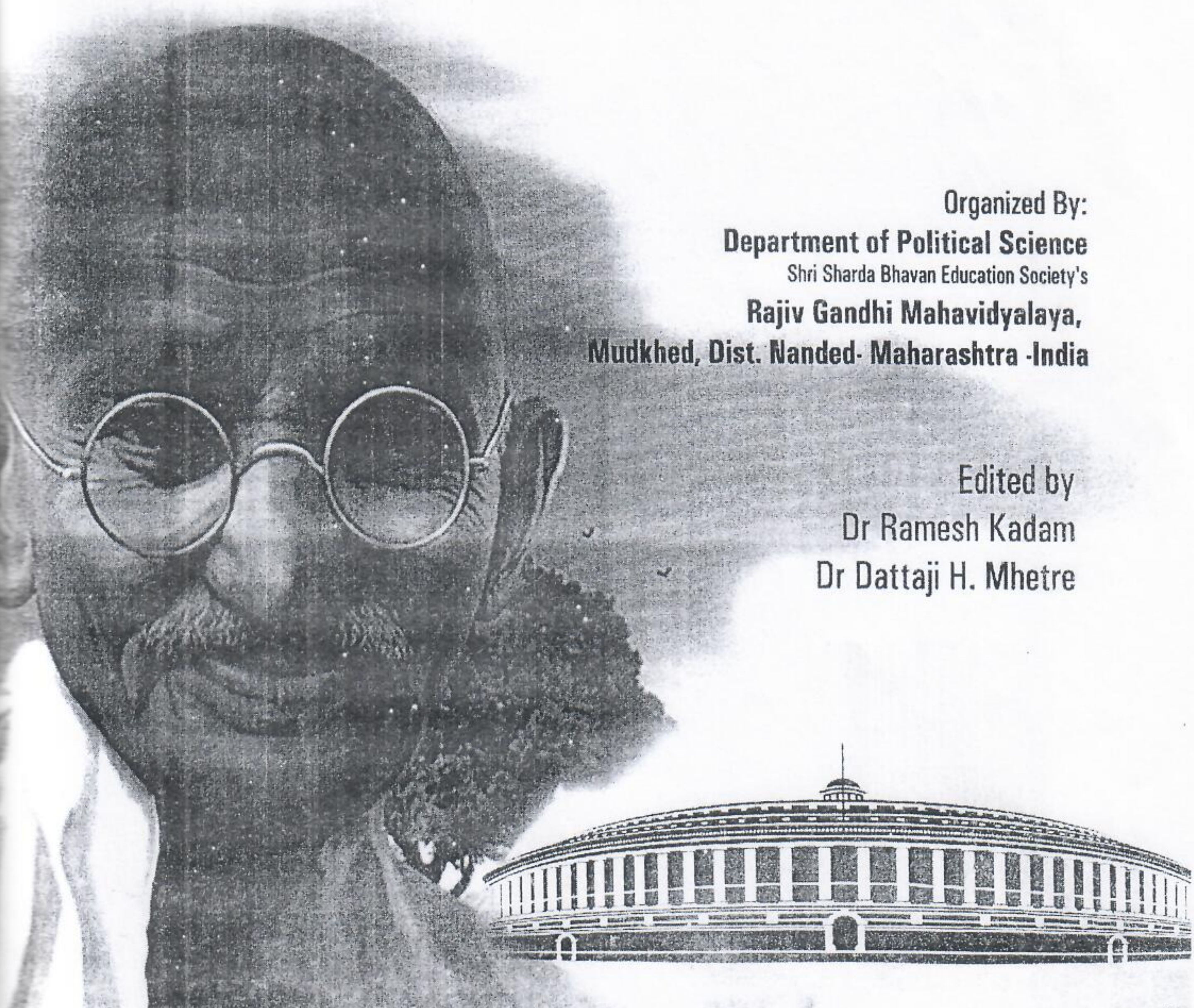

Organized By:

Department of Political Science

Shri Sharda Bhavan Education Society's

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,

Mudkhed, Dist. Nanded- Maharashtra -India

Edited by

Dr Ramesh Kadam

Dr Dattaji H. Mhetre

ISBN : 978-81-922248-8-6

© Copyright
Prinpcipal
RAJIV GANDHI MAHAVIDYALAYA
Mudkhed, Dist. Nanded, Maharashtra, India

Edited by
Dr Ramesh Kadam
Dr Dattaji H. Mhetre

Publisher
Narayanrao Chavan Law College
Nanded, Maharashtra, India
Printed at
Mudra Offset Printers & Processors
M.G. Road, Nanded. Ph. : 242109

9 788192 224886

ISBN : 978-81-922248-8-6

७५. सत्याग्रह आंदोलनात असहकाराचे महत्व-प्रा.यादव कल्याण दतात्रय २०९

७६. म. गांधी यांचे शैक्षणिक विचार-प्रा. डॉ. माधव बसवंते २११

७७. महात्मा गांधीजी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तौलनिक विचार

- प्रा. डॉ. कविता गंगाधर सोनकांबळे २१४

७८. महात्मा गांधी प्रणित सत्याग्रहींची साधने- भागवत नामदेवराव पस्तापुरे २१८

७९. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार-श्री वृंदावन निवृत्ती नामवाडे २२०

८०. महात्मा गांधी आणी बहुराष्ट्रीय कंपन्या-सहा. प्रा. लक्ष्मण बाबाराव यादव २२४

८१. महात्मा गांधी यांचे सामाजिक व मानवतावादी विचार-विजया बळीराम डावकरे,परमेश्वर तात्याराव लामतुरे २२६

८२. महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार-डॉ. रामपूरे शीला महादेव २३०

८३. महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज्य - बनसोडे गंगाधर २३३

८४. मं गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व सद्यस्थिती-प्रा.डॉ.दत्ता मा.कुंचेलवाड २३५

८५. महात्मा गांधी आणि भारतीय संविधान-प्रा. डॉ.बी.आर. कत्तुरवार २३८

८६. हिंदी साहित्य में गांधीवादी दृष्टि-डॉ.काळे लक्ष्मण तुळशीराम २४०

८७. गांधीजी के शिक्षा विषयक विचार-डॉ.ठाकूर व्ही.सी. २४२

८८. महात्मा गांधीजीके सामाजिक विचारो की प्रासंगिकता-डॉ.खेडेकर एम.यू. २४४

८९. महात्मा गांधी और प्रेमचंद-डॉ.संगीता शरणप्पा उप्पे २४६

90. Gandhian Philosophy of Democracy - Dr. Ajay Vasantrao Gavane 248
91. Gandhiji's Non-Violence Concept: A need of Global Peace - Dr. Kantrao P. Pole 251
92. Contemporary Life and Gandhian Thought - Durgesh Ravande 254
93. Understanding Hind Swaraj Through The Political Society - Anand Jayshette 257
94. Mahatma Gandhi and sustainable Development - Dr. Basweshwar Pandagale 263
95. Anthar Vidya Shakiya Rashtriya Charcha Satru 'Mahatma Gandhi Vicharancha SamaKaliNata Vastav Ani Viprayaas'-Krishnan R, Dr. Godage Dattatray Sitaram., Dr. N. Swaminathan 265
96. The Women's Empowerment ;-Mahatma Gandhi views - Dr Prashant R Kadwe 270
97. The Relevance Of Mahatma Gandhi: Satyagraha And Non-Violence-Research Scholar - Koppolu Saideepti 275
98. Gandhi's Concept of Non-Violence and Truth - Dr. Mahesh Jaiwantrao Patil 278
99. Non-Violence Concept and Mahatma Gandhi: Sociological Analysis - Dr. Bibhishan Kare 282
100. Utility Of Gandhian Thoughts In The Social Development - Dr. Sutawane Parimal Arvind 285

ISBN : 978-81-922248-8-6

Contemporary Life and Gandhian Thought

Durgesh Ravande
(Dept.of English,KKM College,Manwath)
durgeshravande@gmail.com

Absract:
The present research paper explores the dimensions of Gandhian thought such as social equality, Indian educational system, political ethics and human integrityin the light of contemporary life.The researcher incorporates analytical method in the paper to draw foremost conclusions.

Keywords: Dimensions,Equality,Ethics,Integrity,Morals.

"There are three traits in human consciousness: looking good,feeling good and being good. The most important is being good to others."---Mahatma Gandhi

Mahatma Gandhistands as a figure of integrity and humanity in the midst of world leadership.This slender person surpasses the might rulers and totalitarian giants in terms of popularity and acceptance. The basic human values such as truth and non-violence attaining a conspicuous postion in Indian spirtuailty were preached and practised by him through out his life. He experimented these values at the cost of sacrifices. Actully,the magnificent Indian histroy doesenot recline only the kings,warriors and their histroical,picaresque stories but the strories of ordinary individuals like Mahatma Gandhi even who provoked a stimulating spark through their ordianry lives as they never belonged any greart dynasty. The thousand years of maginficant warriarship and the stroies of bravery of these monarchs provided them a paramount place and also a great deal of reverence in the pages of indian history. But in these diginifed names there remains name of a thin, small man i.e.Mohandas Karamchand Gandhi. The name of Mahatma Gandhi, as he is popularly known throughout the world,does not hold any historic, glorious dynasty or other kinds of privileges. But there is not any necessity of introducing his name to the persons of any generation because Mahatma Gandhi occupies a prestigious position in the history of modern India.

The present research paper explores the dimensions of Gandhian thoughts such as social equality, educational system, political ethics and human integrity in the light of contemporary life.The researcher incorporates analytical method in the paper to draw his conclusions.

Social Equality:

Gandhi has never been considered a prominent thinker in the history in terms of his illustrations on the idea of equality. Basically,the prominence and practical deliberations of this concept generally assigned to Mahatma Phule, Dr. B. R. Ambedkarand some other modernist reformers. Actually, Gandhi has been defamed as an espouser of *Manu*. His contribution and visionary traits in this regard are almost disregarded.Gandhi's idea of equality comprises a conscious logic, liberal thinking and a strong insistence of justice. Even though this idea contains a wider implication but Gandhi is not associated with this significant modern conception. For Gandhi, equality is a right of equal opportunity. This right of equal opportunity begins with right to express and ends in an absolute freedom granted to different communities. Mahatma Gandhi advocated the freedom of an individual to a large extent irrespective of his/her caste, race or gender. His idea of equal opportunity extends further with his dream of forming new India on the funding basis of equal

ISBN : 978-81-922248-8-6

society. Gandhi was well aware of the hurdles in the formation of equality like age –old caste system in the country but he was optimistic regarding eradication of this evil system with the realization of equality by different social segments in the country. In course of time, the idea of equality occupied the core of Gandhi's mission of social reformation. The different social groups experiencing inequality at various levels in the present world surely presage Gandhi's logical as well as comprehensive illustrations in this regard.

Indian Educational System:

Mahatma Gandhi's views on reforms in the field of education have an essence in the present time also. There is a need tore-think over the questions he raised and also the way he formulated a relation between educationand morality. His idea of *Nayi Talim* expected a kind of education which is based on the idea of equality and at the same time a need of education in one's mother tongue. Yet *Nayi Talim* should not be considered Gandhi's complete vision of educational reforms in India. He like his spiritual friend, Rabindranath Tagore, felt that true education can be imparted through one's own language. Hence, it should be accepted as the most appropriate medium of education for Indians who were enforced a new educational policy during British regime. He praised Tagore for his experiments in the field of education by setting the school-*Shantiniketan*. He felt that *Shantiniketan* should be looked as a prototypein the direction of educational reforms as thewhole of educational system of the country that underwent a huge change during British raj. A kind of educational system Britishers designed for India was no way Gandhi's preference. He opined that any education that makes one dependent instead of independent is no way of any use. Therefore, the present educational system needs reformation at earliest. The reformation does not require any external force but the integrated system of this country which lasted till Britishers invaded Indian soil. The education that has been imparted in western countries may not be suitable for Indian cultural context because this context has different necessities and there should not be any kind of compromise really done in this regard. Gandhi advocated a need of emphasizing the importance of physical toil through education. In this way, Gandhi's views on education impart a mixture of conventional schooling system with the modern system of education. Gandhi's views on education emphasize a need of man-making and character building. The best education is that assures formation of a character. Education does not mean only getting degrees and holding prestigious positions. It should enable us to transform our state of mind from one position of mind to another position through purifying our souls. Then only the goal of education can be achieved in real. Gandhi's visionary observations regarding educational reformations retain an essence in contemporary situations. We have done with infrastructural advances but vale based education and its actual implementation remains an issue still.

Thus, Arnold Toynbee, twentieth century scholar's, warning: "if our contemporary transitional chapter of the world history is not to end in the destruction of human race, its western beginning will have to have an Indian or Gandhian ending with spirituality as the foundation and core of all education"(Pandey: 05) underlines the similar concern.

Political Ethics:

Gandhi's concern for ethics in politics or public life holds a great deal of significance in the present scenario as the field of politics is being considered as the most immoral or unethical field. He believed that "morality and ethics are inter-related in the sense that

ISBN : 978-81-922248-8-6

both are concerned with behaviour of man" (Pandey: 231). Gandhi advocated the idea of trustshipin politics to maintain ethics and morals on highest levelbecause politics is the most responsible filed. His ideological illustrations in this regard find a major place in *Hind Swaraj*. The corruption in the field of politics originates due to the lack of moral or ethical responsibilities. Gandhi knew it well that without a conscious practice of ethics and morals in the politics of the country there is not any possibility of shaping the basis of nation on morality after independence. Considering the state of present Indian politics, Gandhi's insistence on moral and ethical values proves its significance. Gandhi experimented first the high level of ethics in his political life and advocated the same later.

Human Integrity:

Gandhi's views on human integrity heavily borrow their inputs from Indian spirituality. He accentuates the spiritual unity of man which can be considered only on the basis as one can accept the basis unity and oneness of mankind. The dignity of man largely relies on the foundation of his social integrity. His overall consideration of forming the culture of peace and non violence has certainly ameaningful relation with this idea of integration. The best religion, according to Gandhi is human activity. The religion that does not favour human beings is not important at all.Integrity of an individual was Gandhi's basic concern. He opined that the growing strength of state is largely responsible for weakening the power of an individual. Therefore, he always preferred individuality as a supreme democratic value.

He popularized *Satyagraha*as the most powerful weapon against the evils of different types in our society. It is the most effective arm even in the present situations. In the contemporary world where the violent, destructive means have considerably affected the humanity, there does not seem any other weapon can certainly fight back and conquer the irregularities.

Gandhi believed in human doctrine as the greatest good of all. He added further that it can be achieved through utmost self – sacrifice. In this way Radhakrishnan aptly puts: "Gandhi's message of the life of God is the soul of man and of the way of non-violence in human conduct is of supreme value" (04). The human integrity in Gandhi thus encapsulates a broader landscape where he relates it with universal integrity.

Conclusion:

The post-modern truth meets with an aggressive youth movement 'Gandhi must fall' initiated in African countries where from Gandhi started his political career in midst of the objections raised against him.But he will remain in his sublime madness, a consistently illuminating guide through the labyrinth of rational self interest and through our own decaying landscapes of liberation and democracy.

The world that has been constantly changing and confronting a good number of serious issues requires a return to Gandhi in terms of the aspects of his thoughts analysed here. It can be argued here that whole of the Gandhi may not hold equal relevance. But Gandhi in various aspects wrongly interpreted or improperly understood definitely requires a proper andun-biasedanalysis. Such an analysis would be the fitting tribute to this man of millennium and purest of human souls.

References:

Pandey, Ashutosh. Ed.*Relevance of Gandhi in 21st Century*. Delhi: Abhijeet Publications.2010.

Radhakrishnan, Sarvepalli. *Mahatma Gandhi-Essays and Reflections*. New Delhi: Jaico Publishing House.2008.

ISBN : 978-81-922248-8-6

SAGE Publishing

Indian Journal of Gender Studies

2015 Impact Factor: 0.231
2015 Ranking: 33/40 in Womens Studies
2016 Release of Journal Citation Reports, Source: 2015 Web of Science Data
Published in Association with Centre for Women's Development Studies

Editors

Malavika Karlekar	Centre for Women's Development Studies, New Delhi, India
Leela Kasturi	Centre for Women's Development Studies, New Delhi, India

eISSN: 09730672 | ISSN: 09715215 | Current volume: 24 | Current issue: 1 Frequency: 3 Times/Year

The *Indian Journal of Gender Studies* is geared towards providing a more holistic understanding of society. Women and men are not compared mechanically. Rather, gender categories are analysed with a view to changing social attitudes and academic biases which obstruct a holistic understanding of contributions to the family, community and a wider polity. The journal focuses, among other issues, on violence as a phenomenon, the social organisation of the family, the invisibility of women's work, institutional and policy analyses, women and politics, and motherhood and child care.

Electronic Access:
Indian Journal of Gender Studies is available electronically on SAGE Journals Online at http://ijg.sagepub.com

This journal is a member of the Committee on Publication Ethics (COPE).

Journal URL: https://us.sagepub.com/en-us/nam/indian-journal-of-gender-studies/journal200917

Annual Subscription Information

Subscription Type	Price
Institutional Backfile Purchase - E-access (Content through 1998)	$407.00
Institutional Subscription & Backfile Lease - E-access Plus Backfile (All Online Content)	$452.00

Check for updates

THE JOURNAL OF
COMMONWEALTH
LITERATURE

Editor's Note

Annual Bibliography Of Commonwealth Literature 2016

The Journal of Commonwealth Literature
2017, Vol. 52(4) 565–573
© The Author(s) 2017
Reprints and permissions:
sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav
DOI: 10.1177/0021989417739464
journals.sagepub.com/home/jcl
SAGE

In 2017, India and Pakistan mark 70 years since Independence and Canada 150 since Confederation. Decolonisation was accompanied by exclusions from national imaginings, rooted in the economic, cultural and political imperatives of British colonialism, including its territorial claims, cartographic revisions, power hierarchies and divide-and-rule policies. These exclusions were evinced in the bloodshed of Partition's communal rioting, with its now iconic images of refugees fleeing across the newly created Indo-Pakistani border, and the violent displacement of Indigenous peoples by European "settler" societies such as those of Canada. In his Introduction in this issue, Joel Deshaye comments on Canada's residential school system's assimilative practices towards Indigenous children in the nineteenth century as reflected in 2016 poetry and criticism, engaging, in part directly, with the findings of Canada's Truth and Reconciliation Commission report (2015) and the traumas resulting from such "immersive forms of colonial pedagogy" (Hutchings, 2016: 301).

While we look forward to literary and critical assessments of the contemporary significance of these anniversaries in next year's bibliographic listings, another anniversary historically intertwined with the globalising project of colonialism should be noted as reflected in the current issue. 2016 marked 400 years since Shakespeare's death, occasioning initiatives by the Royal Shakespeare Company, Shakespeare's Globe, BBC World Service, the British Council and the Shakespeare Birthplace Trust, among others, to celebrate his legacy. It came as the latest in a trio of Shakespeare-related anniversaries: 2014 celebrated the playwright's 450th birthday, inspiring the Hogarth Shakespeare Project (launched in 2015) of contemporary retellings of his work, and 2012 saw the World Shakespeare Festival, a prominent part of the Cultural Olympiad accompanying the 2012 London Olympics, proclaiming Shakespeare "Britain's greatest cultural contribution to the world" in its centrepiece British Museum–British Petroleum "Shakespeare Staging the World" exhibition (Bennett and Carson, 2013: 1). The Festival was documented in *Shakespeare beyond English: A Global Experiment* (2013), a collection exploring the 37 productions of Shakespeare plays staged in 37 languages. The inexhaustible marketability of Shakespeare as a global product is also evinced in the growth of the field of Global Shakespeare Studies and projects such as the World Shakespeare Bibliography Online (https://www.worldshakesbib.org), an international electronic database of scholarship and theatrical productions from 1960 to the present, hosted by Texas A&M University's Department of English (see Estill, 2014).

banishment and incarceration) or District Six (an evacuated apartheid-era working class district) (2016: 3-7). Paul Maunder's essay "A Democratic Mode of Production" reflects on his experience of devising and scripting group and community theatre in New Zealand and on the evolution of his understanding of theatre as a democratic partnership between theatre workers and the host community, inclusive of various ethnic communities, sex workers and the mentally ill, as well as drawing on indigenous rituals of entering and leaving another's space. "Young, Gifted and Brown: The Liberation of Oceanic Youth in *The Beautiful Ones*" by Nicola Hyland analyses how the multi-media production of Hone Kouka's play challenges the "enduring moralistic lore about the ways 'young, brown folk' should be represented in theatre" (2016: 333), drawing on concepts from Maori cosmology. Christoph Schubert's "Im/Politeness in Postcolonial Plays: Investigating Speech Acts, Code-Switching and Appropriateness" contributes to the relatively recent discipline of postcolonial pragmatics, investigating postcolonial Englishes, through an analysis of code-switching between languages as a way of negotiating solidarity or distance in dramatic texts by indigenous playwrights from Nigeria, Jamaica and New Zealand. Durgesh Ravande's *Indian English Drama: A Gynocritical Perspective* sets out to lend more visibility to work by India's female dramatists Bharati Sarabhai, Mahasweta Devi and Manjuba Padmanabhan in the context of an otherwise male-dominated tradition. The Sri Lanka and Malaysia and Singapore bibliographies testify to vibrant theatre scenes, with a great number of dramatic productions staged and reviewed, providing a platform for work by both emerging and prominent playwrights (with Singaporean Haresh Sharma, an example of the latter), and with the continuous popularity and incredible reach of theatre in Sri Lanka, seen in the annual theatre competitions amongst the University of Peradeniya's academic departments, including those of Dentistry and Management and Engineering. In his Introduction, S.W. Perera also comments on interesting cross-cultural theatrical collaborations between Sri Lanka's Mind Adventures Theatre and Northern Irish theatre artist Alice Malseed in staging *Better than Ever Before*, a play that examines the realities of contemporary Colombo and Belfast, and between Sri Lanka's Stages Theatre Group and the Rwandan theatre group Mashirika in producing *Dear Children, Sincerely*, which dramatises intergenerational dialogue.

Another theme in this issue, that of Jewishness, also acquires interesting configurations across entries in the bibliographic listings of, respectively, The Caribbean, Australia, Canada and India. *Calypso Jews: Jewishness in the Caribbean Literary Imagination* by Sarah Phillips Casteel is the first major study of representations of Jewishness in Caribbean writing – fiction, memoir and poetry – including work by well-known authors from the English-, French-, Spanish- and Dutch-speaking Caribbeans: Derek Walcott, Maryse Condé, Michelle Cliff, Jamaica Kincaid, Caryl Phillips, David Dabydeen, and Paul Gilroy, among others. She finds that Caribbean writers invoke both the 1492 expulsion of Jews from Spain and Portugal, following the Christian re-conquest of Granada, and the Holocaust as part of their literary historiographies of slavery and its legacies. This trajectory of the Jewish diaspora, from fifteenth-century Spain to the Caribbean, is traced in Gary Barwin's first novel for adults, *Yiddish for Pirates*. It tells the story of a young, Jewish seafaring adventurer, Moishe, who encounters Christopher Columbus on fleeing Spain, and becomes a pirate in search of the Fountain of Youth. The story is told by Moishe's 500-year-old polyglot parrot, Aaron, "fluent in both remembering and

ENVIRONMENTAL CHALLENGES TODAY:

GLOBAL PERSPECTIVE

V.D. SATPUTE, M.B. PATIL, S.A. TENGSE

2(a)(ii)

Xpress Publishing

Old No. 38, New No. 6
McNichols Road, Chetpet
Chennai - 600 031

First Published by Notion Press 2020
Copyright © V.D. Satpute, M.B. Patil, S.A. Tengse 2020
All Rights Reserved.

ISBN 978-1-64869-730-2

This book has been published with all efforts taken to make the material error-free after the consent of the author. However, the author and the publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause.

While every effort has been made to avoid any mistake or omission, this publication is being sold on the condition and understanding that neither the author nor the publishers or printers would be liable in any manner to any person by reason of any mistake or omission in this publication or for any action taken or omitted to be taken or advice rendered or accepted on the basis of this work. For any defect in printing or binding the publishers will be liable only to replace the defective copy by another copy of this work then available.

Global Warming and Biodiversity Conservation (A Review)

K.S. Kadam

K.K.M. College, Manwath - Dist. Parbhani (MS)

INTRODUCTION

Impact of the environment has often been defined as the effect of population affluence and modern technology. The growth of human population is a major factor affecting the environment. Mahatma Gandhi said that our planet can provide the needs of the society but not the greed's. Basically human being and his activities are responsible for global warming. Greenhouse effect and disappearance of many plants and animal species from the earth. The average temperature of the earth's surface is increasing day by day in comparison with earlier years. This increases the concentration of carbon dioxide in the atmosphere. The effects of such increase in temperature may lead to increase in sea level, increasing the variability of climate, decrease of snow cover, increase in vector borne and water borne diseases etc. Almost all the environment problems we face today can be traced back to the increase in population in the world. Recently the human population is many billion. More people added to the earth every second.

Plants and animals are sensitive's to fluctuations in temperature and climate. In the past climate varied considerably within short time scale. Evidence from fossils and paleobiolgical studies of Dinosaurs, many reptiles and plants throws a light on climate change and mass extinction events (JUCN 2006).

We are facing a period of high climatic variability. Almost all scientist are of the opinion that human activities are exacerbating climatic conditions and speeding up rate of global warming. This is a direct result of the increase in the production of greenhouse gases. Such carbon dioxide and methane due to the burning of fossil fuels and incompletes combustion from vehicles. In addition the release of CFCs into the atmosphere has degraded the stratospheric ozone layer around the earth, which shields the planet from harmful ultraviolet radiations. The ozene layer becomes thin in many parts of the world which results in increasing ultraviolet radiation reaching the earth's surface (Thomas, C, 2003). Recently evidences suggest that increased UV has caused damage to the some agricultural crops, plants and animals. Even organisms in wet lands and costal environments (Clark M., 2007, Lingraj, 2010).

HUMAN ACTIVITIES AND IMPACTS ON BIODIVERSITY

The best known and most widelydisused impact of human activities on biodiversity has been that of the extinction of species. The impacts of human kind on the other species have lasted for a long time. Biodiversity reflects the number verity and variability of living organisms, it includes diversity within species, between species and among ecosystem. The concept also covers how this diversity changes from one location to another and overtime. The global warming does not only make vegetation "Gapes for air". but also leads to animal habitat loss. This is a big problem for sensitive plants and animal species. The loss of habitats leads to extinction of the plants and animal species which depend on the forest for their survival. Viruses and bacteria seriously affects plant and animal species in warmer conditions. Because of this plants and animals species may push closer to the brink of extinction. The availability of food and water for animals is also another factor for extinction of species. Frequent floods eroding of riverbank and mingling of freshwater and

seawater sources lead to the extinction several marine species. The drastic changes in climatic condition have an adverse effect on sea levels, availability of food, amount of rainfall, ecosystem and temperature levels. The instant climatic change is responsible for extinction of many animals and plants. It is believed that if the climatic situation remains same then around 2050 many species will disappear from surface of the earth as a result warming (Lingraj, 2010; A Balkrishan, 2007)

Human economic activities and their impact on biodiversity

	Habital Alternation	Over Harvesting	Population	Additions	Climate Change
Agriculture	V		V	V	V
Forestry	V	V			V
Fishing	V	V		V	
Urbanization	V		V	V	
Manufacturing	V		V		V

Global warming is already threatened the extinction of alpine meadow located on the rocky mountain. Mangroves and topical mountain are also exposed the threat of extinction.

The melting of polar ice as effected directly on the population of penguins and polar bears. Global warming has also threatened the existence of coral reefs. (Umendra Sharma, 2011; Danial B. Botkin, 2007).

The world conservation union has submitted a list of more than 16000 entries in red list of threatened species. It includes 5624 species of vertebrates, 2101 species of invertebrates and 8390 plant species.

CONSERVATION AND RESTORATION STRATEGIES

Forest is depositories of genetic diversity and supply a wide range of ecosystem services. It helps to maintain

ecological balance. Forests supply 40% of the energy needs of the century and 80% of the rural areas. The forests are the backbone of forest based communities in all respects. The forest plants absorb carbon dioxide and release oxygen which maintain the balance of ecosystem. The proposed national programmed will focus on two objectives mainly increasing forest cover and density as a whole off the country and conserving as well as restoring biodiversity (Chopra, 2000).

In-Situ Conservation

For conservation and restoration of biological diversity.

There must be a protected area or areas where special measures need to be taken to conserve biological diversity.

Protection of ecosystem, natural habitats and maintenance of viable population of species in nature surroundings.

Rehabilitate and restore degraded ecosystem and promote the recovery of threatened species.

Prevent the introduction or control or eradicate species which threaten ecosystem habitats or species.

Endeavour to the conditions needed for compatibility between present use and the conservation of biological diversity.

Subject to the national legislation respect preserves and maintains knowledge, innovations and practices of indigenous and local communities for conservation and restoration of biodiversity.

Develop or maintain necessary legislation for the protection of threatened species and populations.

Co-operate in providing financial and other support for conservation.

Ex-Situ Conservation

Conservation of genetic resources especiallyof threatened flora and fauna.

Adopt measures for conservation of components of biological diversity preferably in the country.

Establish and maintain facilities for conservation of biodiversity.

Facilities for research on planta, animals and micro organisms preferably in the country of origin on genetic resources.

REFERENCES

1. Botkin D.B. (2007). Forcasting the effects of global warming on biodiversity, Bioscience, 57(3):227–236
2. Chopra K. (2000). Economic aspects of Biodiversity, conservation: WWF-India, 2: 571–579
3. Clark M. (2006). Taking action on global warming (Editiorial) human and Ecological risk assessment, 12(6):1013–1017
4. IUCN (2006). 2006 IUCN red list of threatened species, Gland Switzerland: The world conservation union www.iucnredlist.org.
5. Thomas C. (2003). Climate change and habitat fragmentation. In global climate change and biodiversity. Univ. of East angli, Norwich, UK, pp, 22–23.
6. Thomas C.D.(2004). Extinction risk from climatic change, Nature 427: 145–148
7. Thomas c. d. (2005). Evolutionary effects of climatic change, Yale Uni. Press, New Haven Connecticut.

के.के.एम.महाविद्यालय,मानवत. जि.परभणी

shardaharkal72@gmail.com

मानवाच्या दैनंदिन व्यवहाराचे महत्वाचे साधन भाषा होय. विचार,भाव ,भावना ,कल्पना यांना समजा पर्यंत पोहचवण्यासाठी भाषा सशक्त माध्यम आहे. मानवाच्या आदिम आवस्थे पासून ते आजच्याप्रगत आवस्थे पर्यंत जी प्रगती साध्य झाली ती भाषे मुळेच.जितकी भाषा प्रभावी तितकेच भाव ही प्रभावीपणे दुसऱ्यापर्यंत पोहचवता येतात. एखादा भाव व्यक्त करताना त्यात वापरन्यात येणारे अलंकार ,रूपक ,प्रतीक ,यांचा वापर हा त्या भाव—भावनांना अत्यंत प्रभावी बनवत असतो. विश्वात मानव सभ्यता संस्कृती ने जे उच्च शिखर गाठले आहे त्यात भाषेचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. कालानारूप भाषेमध्ये परिवर्तन होत जाते आधुनिक तंत्रज्ञान मुळे भाषा ही बदलत जाते विज्ञान प्रगती मुळे आज प्रसार माध्यमांची संख्या वाढताना दिसते तर दुसरीकडे प्राचीनकाळा पासून चालत आलेल्या लोक रूढी परंपरा उखाणे म्हणी लोककथा लोकगीत लोकनृत्य यांचेही सामाजात एक विशेष स्थान आढळून येते.

अत्यंत प्राचीन काळापासून लोकसाहित्याची परंपरा चालत आलेली दिसते लोक जीवनाचा आरसा म्हणजे लोकसाहित्य ज्यात लोकांचे आचार विचार रीतीरिवाज खानपान संस्कृती परंपरा यांचे चित्रण आढळून येते. लोकसाहित्य म्हणजे लोकमानसाची अभिव्यक्ती. समाज जीवनात आपण पाहतो की आपले वक्तव्य प्रभावी बनिविण्यासाठी आपण अलंकार प्रतीक रूपक यांचा वापर करत असतो.

" जी गोष्ट लोकांच्या वारंवार म्हणण्यात येते तिलाच म्हण असे म्हणतात" म्हणी च्या पाठीमागे एक विशिष्ट अशा प्रकारची परंपरा असते. लोकजीवनातील अनेक विध अनुभव त्यातून व्यक्त होत असतात. म्हणी समाज मान्य किंवा रूढ झालेल्या असतात. त्या विशिष्ट प्रकारचा प्रभाव भाषेत निर्माण करतात. म्हण हि लोकभाषेचा दागिना आहे. तात्विक विवेचन म्हणीच्या माध्यमातून केले जाऊ शकते. मराठी भाषेत अनेक म्हणी आढळून येतात.

- हातात नाही पाटली अन लेक मडचपासून उठली.
- पाचात पडली अन वरणात बुडाली.
- बडा घर पोकळवसा अन वारा जातय भसा भसा.
- हातात न पदरात अन निघाली बाजारात.
- सासूचा नाही सासरवास बटकीने मांडला वनवास.
- हूर बाई हूर आणि तुळजापूर.

- आग सोमेश्वरी अन बम्ब रामेश्वरी.
- गाव तस चांगल पण वेशिला टांगलं.
- बोल माझ्या टिरीला अन जय रामपुरीला.
- आपल नाही धड अन शेजारणीला कड.
- खादाड बसल खायला, चेंगट बसल वाढायला.
- काग बाई ताजी चौघाच्या राजी
- दमडी चा सौदा अन येरझाऱ्या चौदा .
- एकीच सोईचं दोघीच दोहीच.
- दिवसभर घरी अन दिवा लावून दळण करी .
- शेजीन शिजवला भात अन माईन फिरवला हात .
- आवडीचा केला पती अन त्याला निघाली रगतपिती.
- नाव गंगुबाई ,पाण्यावाचून तडफडे .
- नाव सोनुबाई हाती कथिलाचा वाळा.
- माळ्याची मका कोल्हयाची भांडण .
- काम दिसन हात बसन.
- ऊठ ग कळी बस पाठकुळी.
- पाण्यचा बुडबुडा ,घडीचा नाही भरवसा .
- भुताच्या घरी सिताच्या वाती,तो निघाला आर्ध्या राती .
- सासू न सासरा धाक लावी दूसरा.
- दोन दोघाला चिपट रांधूला.
- कामाची कासु ,उंदराची सासू .
- राजा गेला गावा,माकड घेत हवा .
- आरवा मिरवा भात हिरवा .
- घरचं झाल थोडं, ईव्हायानी धाडल घोड.
- चूळ चूळ मुंगळा पळी पळी तेल.
- राग अन भीक माग.

- अटक मटक चवळी चटक.
- करायाच ते राहूदे अन पराटयाला जाऊ दे.
- यड काय करी सांडू सांडू भारी.
- सख्य तूटना करतड जुटना.
- माय आराटी, बहिण बोराटी ,बायको गळ्यातली रत्नपेटी.
- मायणी घातली साय तिच्यान होयीना काय, बायको नी घातली खरवड तिच्यानी झाली परवड.
- माय माऊली फजिता पावली, बायको माऊली दुनिया दावली.
- कुठल्याकुठ अन ऊठ ऊठ भेट.
- असंन तितक आटतय, नसन तितक लोटतय.
- खाण्यानी नटतय आणि लेण्यानी उठतय.
- अंधळा विचारतो बहिर्याला , वाट जाते हिवरयाला.
- खदाडाला चव नाही, मदाडाला इसावा नाही.
- धरल तर चावतय सोडल तर पळतय.
- एक ना धड भारा भर चिंध्या.
- पी हळद आणि हो गोरी .
- तूप खाल्ल की रूप येत

लोकजीवनाचा सार्वत्रिक अनुभवाचा आधार म्हणीला असल्यामुळे म्हणीतून सामुहिक जीवनाचा अविष्कार होतो.

ROLE OF NAAC AND IQAC IN MAINTAINING QUALITY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN INDIA

Editors

Dr. Arvind M. Nawale
Dr. Vinayak A. Jadhav

Role of NAAC and IQAC in Maintaining Quality of Higher Education Institutions in India

Editors

Dr. Arvind M. Nawale
Dr. Vinayak A. Jadhav

NEW MAN
PUBLICATION
www.newmanpublication.com

ISBN: 978-81-944856-5-0

Role of NAAC and IQAC in Maintaining Quality of Higher Education Institution in India
Editors: Dr. Arvind M. Nawale and Dr. Vinayak A. Jadhav

© Editors

First Published: January 2020

Published by
Dr. Kalyan Gangarde
for New Man Publication
66, Ramdasnagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
Ramdasnagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Price: ₹ 299/- $ 4.19

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published or distributed without the prior written permission of copyright owner.

Academic facts, views and opinions published by authors in the book express solely the opinions of the authors. Respective authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher /Editors cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

The editors and IQAC of Shivaji Mahavidyalaya, Udgir acknowledge and express indebtedness to National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore for sanctioning financial assistance to organize NAAC sponsored One-Day National Conference on "Importance and Implementation of Academic, Administrative, Green and Gender Audits in HEIs" in our institution on 30/01/2020 and to bring out conference proceedings in form of present book. The editors are equally thankful to the Management of Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir for extending whole hearted cooperation.

PREFACE

There are various and distinct issues which decide the status and strength of the nation. Education is one of such important issues. India is slowly but surely being viewed as a budding global power, a power which will figure the global equilibrium of the power in days to come. However, India has to overcome over a number of blockages in order to sustain its present flight of economic growth. One of the most important and crucial of which is the crisis in India's higher education system which is plaguing the overall economic growth of India.

Indian higher education system is the third largest in the world after China and United States in terms of enrolment. However, in terms of the quality, Indian higher education has till to pass many tests to meet with global competence. There appears an endless list of problems with the higher education system in Indian. The present higher education system of India is producing graduates that are unemployable. The standard of academic research is near to the ground. An cumbersome affiliating system, rigid academic structure, improper obligation of subject options, imbalanced teacher-student ratio, eroding sovereignty of academic institutions, interference of politics in education sector, corruption, lack of innovations and inadequate sources of public funding are some of its crucial problems. Due to such numerous systemic deficiencies, higher education system of India is suffering.

This book is one of four compilations of various papers presented on different issues of higher education in NAAC sponsored One-Day National Conference on "Importance and Implementation of Academic, Administrative, Green and Gender Audits in HEIs" held in our institutions. We received overwhelming response from all corners of the country and after final review, we shortlisted 121 papers to present under different parallel sessions and publish in four theme-wise anthologies. We are thrilled and honoured in editing papers of scholar contributors of all over India and present this volume to the vast local and global readership. We sincerely hope that this effort will be appreciated.

In papers selected in present anthology, the contributors have seriously contemplated over present scenario, challenges and opportunities of higher education in India, the key challenges that India's higher education sector is facing and has to face in order to rise in global scenario, need of AA & GG audits and other like quality measures, integration of ICT in teaching learning, innovations and best practices in HEIs and how NAAC and IQAC are playing key roles in quality enhancement and sustenance of HEIs.

This anthology attempts to take a comprehensive review of the Indian higher education system, assesses its needs, identifies gaps and provides perspectives for the future. It takes into account several measures planned or taken and provides an integrated reform agenda for higher education in India. We are sure that this anthology will prove a considerable contribution to the

study of higher education in India. Looking to the present scenario of the high education in India, we, through this anthology wish Higher education to recei a lot of attention by India government in coming days and recommend som points in order to make Indian higher education sector a major player in th global knowledge economy.

We will be failing in our duty if we do not express our gratitude to Hon'bl Prof. S. C. Sharma, Director and Hon'ble Dr. Ganesh Hegde, Deputy Adviser National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore fo sanctioning financial assistance to organize One-Day National Conference an to bring out conference proceedings in form of present book. We are equally thankful to the Hon'ble Prof. D. P. Singh, Chairman, UGC, Hon'ble Vice Chancellor Dr. Udhav V. Bhosle and Hon'ble Pro Vice chancellor D Jogendrasingh Bisen, Hon'ble MLC, Shri. Satish Chavan, Hon'ble MLC Shri Vikram Kale for their greetings and support. We are equally indebted to the Management of Kisan Shikshan Prasarak Mandal- Shri. Vijaykumar Pat (President), Shri. Dnyandev Zodge (Secretary), Shri. Ashokrao Patil (Vice President), Shri. Raosaheb Deshmukh (Joint Secretary), Shri. Shrirangrao Patil (Treasurer) and other members for extending whole hearted cooperation. Last but not least, we are thankful to all scholar contributors, IQAC members and al teaching and non-teaching staff members of SMU.

Thank you

-Dr. Arvind M. Nawale
-Dr. Vinayak A. Jadha
(Editors)

CONTENTS:

1. Role of NAAC and IQAC: Revised Accreditation Framework in Higher Education-
Srikanthrao V Biradar, Dr. Mallikarjun Kote 14
2. Procedure and Problems (in Rural Area) of Student Satisfactory Survey (SSS): An Effective Feedback.
Sudam Laxmankumar 18
3. Innovative Best Practices in Higher Education Institutions in Maharashtra
Dr. Surekha R. Gaikwad 22
4. Use of Innovative Teaching Methods in Higher Education with Reference to The Self Practised Activities Engaged in The Class
Prof. Diksha Kadam 35
5. Practice of Mentoring in Rural Colleges as a Need of Time
Dr. Tukaram B. Bobade 40
6. Role of Internal Quality Assurance Cell- Teaching Learning Process in Higher Institutions
Dr.Vilas Y.Sonawnane 45
7. Quality Assurance and Academic Libraries
Dr. Bharat R. Lokalwar 50
8. Nine Standards that define the best practices
Dr. Jayant S. Cherekar 55
9. Rating the Educator by Disciple for the Academic Increment
V.V Niras, Areeb Inamdar 58
10. Attainment of Course Outcome and Program Outcome in Outcome Based Education (OBE)
S.Rathnamala, Dr.S.S.Ranjani, C.Parameswari, M.M.Yamunadevi 64
11. Revised Accreditation Framework for Affiliated colleges
Dr. Bhimasha K. B 73
12. Quality Excellece: The Role of NAAC In Higher Education in India
Dr.Geeta V. Waghmare & Ms. Archana P. Sawant 83
13. Role of Naac For Quality Assurance in Teacher Education
Dr. S. R. Patode 88
14. Librarian's Role in Overall NAAC Process of the Institution in the Light of Revised Framework
Dr. A. C. Sonkamble 93
15. Role of IQAC in Maintaining Quality in Teaching and Learning
Dr. Mane Bhaskar W. 98
16. Best Practises And the Role of National Cadet Core
Dr. B.R. Thakur 100
17. NAAC plays a Vital Role in the Development of Higher Education In India: Analysis
Ganpat S. Aglave 104
18. Best Practices: The best practice of experiential learning
Miss. Balika R. Kamble 106

19. Fostering innovation through IPR: The role of NAAC to promote research in HEIs
Dr. Betkar M M 108

20. IQAC: As a Measure of accountability of Higher Education
Dr. G. Ramana Reddy 11

21. Functions of Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in Higher Education Institutions in India
Kamble S. R 11

22. NAAC-The Quality Defining an Autonomous Institution of Govt. of India in Higher Education
Dr.Tandale Surendra. S. 11

23. Role of IQAC in Ensuring Quality of Higher Education
Dr. Hatode Kirtiratna B 120

24. Role of NAAC in the Development of Higher Education in India.
Hatode Rashtrapal Bapurao 124

25. Academic quality through outcome-based education- the IQAC intervention
Parimala Veluvali 126

26. Revised Accreditation Framework-2019: A Review
Dr. Kamlakar Gavane 132

27. Best Practices in Higher Education Institutions: A Case Study of Vaidyanath College, Parli-Vaijnath
Babasaheb V Kendre, Vishnu J Chavan and Yogesh D. Reddy 140

28. Composition and Functions of IQAC In Higher Education
Deepak Kumar 148

29. New Assessment and Accreditation (A & A) Framework for Higher Education Institution: A Review
Dr Subhash K. Shinde 152

30. The Best Practices of Nutan Mahavidyalaya, Selu
Dr. Sharad S. Kulkarni 155

31. The Importance of IQAC in Higher Education
Dr. Dhumal D. V., Mr. Nilesh A. Survase 160

32. Interanal Quality Assurance Cell (IQAC): A Key Functioning Cell in An Organization
Dr Ramakant D. Mundhe 163

29.

NEW ASSESSMENT AND ACCREDITATION (A & A) FRAMEWORK FOR HIGHER EDUCATION INSTITUTION: A REVIEW

Dr Subhash K. Shinde
Assistant Professor and
Head, Department of English,
KKM College, Manwath, District: Parbhani

NAAC continues to focus on excellence in higher education and quality culture of HEIs (Higher Educational Institutions) from last two decades. NAAC grants accreditation status for five years. But, those HEIs which have acquired highest 'A' or above grades in second and third cycle of NAAC may get extension of two more years that is up to seven years. In terms of quality initiatives, quality sustenance and quality enhancement, UGC made NAAC evaluation mandatory from 2012. Consequently, Government of Maharashtra made NAAC evaluation mandatory through University Act of 2016. However, some of the esteemed HEIs are rejecting admissions to those students who are passing out from non-accredited HEIs. Invariably, promising students prefer the accredited colleges for admissions. HEIs have a record of at least two batches of students graduated or completed six years of time span are eligible for the process of Assessment and Accreditation (A & A) of NAAC according to the revised accreditation framework of NAAC of 17/12/2019. This has become a vital issue in the academic arena. The present research paper highlights the ICT based revised accreditation framework of NAAC in relation to the process of NAAC assessment and accreditation for higher educational institutions.

Eligible HEIs may submit IIQA (Institutional Information for Quality Assessment) that is Letter of Intent towards NAAC office online any time during year in the prescribed ICT based format of NAAC. This may be considered as the ICT revolution in India. If the IIQA is rejected, NAAC provides specific suggestions to HEIs to facilitate them to resubmit IIQA. NAAC permits three attempts in a year with a single fee to each HEI. After this, it will be considered a fresh application with required fees. Once the IIQA is approved HEIs have to submit their SSR (Self Study Report) within 45 days in the prescribed ICT based format of NAAC online. In case of natural calamities, floods, payment settlement delay, technical problems the HEIs have to raise the issue in IMS (Issue Management System) before the expiry of the stipulated time. In such a situation, HEIs may seek approval for the extension of 15 days from the Competent Authority. No further extension will be permitted in the portal. In all such cases, A & A process terminated and IIQA fees paid shall be forfeited. The HEIs have to submit a fresh IIQA with requisite fees. In any case fees for IIQA will not be refundable. Before preparation of SSR, NAAC requests HEIs to go through the Standard Operating Procedure (SOP). SSR consists of Executive Summary, Profile of the Affiliated / Constituent College,

Extended Profile of the Institution and QIF (Quality Indicator Framework). QIF is the soul of seven Assessment and Accreditation (A & A) Criteria comprising Data Templates / Documents (Quantitative and Qualitative). QlM is the acronym of Qualitative Metric whereas QnM is the acronym of Quantitative Metric. Seven Criteria alongwith weightage of Revised NAAC Assessment and Accreditation for Higher Educational Institutions is as follows:

Sr No	Criteria	Weightage
1	Curricular Aspects	100
2	Teaching, Learning and Evaluation	350
3	Research, Innovations and Extension	120
4	Infrastructure and Learning Resources	100
5	Student Support and Progression	130
6	Governance, Leadership and Management	100
7	Institutional Values and Best Practices	100
	Total	1000

(http://www.naac.gov.in)

NAAC has developed manual for UG and PG separately which includes Seven Criteria consist of 31 Key Aspects, 58QnM, 35 QlM and Students' Satisfaction Survey (SSS) for UG and for PG, there are 32 Key Indicators, 36 QlM, 60 QnM and Students' Satisfaction Survey (SSS). SSS is the stepping stone towards quality improvement. This is the innovative method of assessment of HEIs. Criterion Second: Teaching, Learning and Evaluation includes the QnM SSS of 60 Marks, in which, all currently enrolled students would be asked 21 questions in relation to the HEI through emails as to collect their responses for the assessment of HEI. This is a diversified education system. There can be a few metrics which may not be applicable to the HEIs. Therefore, NAAC has introduced a new concept 'Non Applicable Metrics'. HEIs can opt out 3% metrics from QnM which may not be applicable to them. For this, HEIs can opt out metrics with maximum of total 10 weightage per criterion. All metrics in Criteria 1, 2 and 7 are essential. NAAC has identified specific list of optional metrics enclosed in the NAAC Manual updated on 17/12/2019. HEIs cannot opt out Qualitative Metrics QlMs. However, weightage allotted to QnM is 70% and QlM is 30% out of 1000 weightage. After successful submission of SSR, QnM would be assessed by DVV (Data Validation and Verification) and, then, QlM by Peer Team. Students' Satisfaction Survey would be continued alongwith DVV. In DVV, HEIs have to score 25% of marks as a pre-qualifier stage. After pre-qualifier stage, surprise visits of NAAC Peer team would be arranged within 90 days for the assessment of QlM. Meanwhile HEIs have to follow fees structure of Revised NAAC Framework. Moreover, college website plays an important role in the revised NAAC framework. While submitting IIQA and SSR, some of the documents must be uploaded and links be given from the college website. Even after the completion of DVV, SSR ought to be uploaded on the college website.

At last, the Document of Assessment Outcome will project in three parts: 1) Peer team report having four sections (30% QlM part), 2) System generated quality profile with graphical representation (70% QnM part) and HEI Grade Sheet (QlM, QnM and SSS). Most of the assessment work of HEI would be completed through computer softwares where there is no human intervention. This indicates the transparent process of NAAC Assessment and Accreditation for Higher Educational Institutions. HEIs Grades and Accreditation status would be declared by the NAAC as per the revised manual:

Range of Institutional Cumulative Grade Point Average (CGPA)	**Letter Grade**	**Status**
3.51-4.00	A++	Accredited
3.26-3.50	A+	Accredited
3.01-3.25	A	Accredited
2.76-3.00	B++	Accredited
2.51-2.75	B+	Accredited
2.01-2.50	B	Accredited
1.51-2.00	C	Accredited
≤ 1.50	D	Not Accredited

(http://www.naac.gov.in)

This shows that the revised accreditation framework is ICT based, transparent, objective, scalable and robust. It has reduced number of questions and size of the report from the earlier NAAC framework. Previously, NAAC assessment and accreditation process was carried out by Peer Team. Now, Peer Team would work on 30% QlM only, whereas NAAC would hire various outsourcing agencies for the assessment of 70% QnM alongwith ICT based softwares.

Works Cited:

- Institutional Accreditation- Revised Manual for Affiliated/Constituent (UG, PG) Colleges (Updated on 17/12/2019)
- <http://www.naac.gov.in/images/docs/Manuals/Affiliated_UG-PG_Colleges-new-17dec19.pdf.>. Web. 1 January, 2020.

❑❑❑

Glimpses

Trends in Literatures in English

EDITOR

DATTA G SAWANT

Glimpses

Trends in Literatures in English

Editor

DATTA G SAWANT

NOTION PRESS

NOTION PRESS

India. Singapore. Malaysia.

First Published by Notion Press Januray 2020

Copyright © Editor (Datta G Sawant)
All Rights Reserved

ISBN 978-1-64805-030-5

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the editor. No part of this book shall be used, reproduced in any manner whatsoever without written permission from the author, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

The individual authors of the chapters in this book are solely responsible and liable for its content including but not limited to the views, representations, descriptions, statements, information, opinions and references ["Content"]. The Content of this book shall not constitute or be construed or deemed to reflect the opinion or expression of the Publisher or Editor. Neither the Publisher nor Editor endorse or approve the Content of this book or guarantee the reliability, accuracy or completeness of the Content published herein and do not make any representations or warranties of any kind, express or implied, including but not limited to the implied warranties of merchantability, fitness for a particular purpose. The Publisher and Editor shall not be liable whatsoever for any errors, omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause or claims for loss or damages of any kind, including without limitation, indirect or consequential loss or damage arising out of use, inability to use, or about the reliability, accuracy or sufficiency of the information contained in this book.

Contents

Glimpses: Trends in Literatures in English i

Preface vii

Acknowledgment viii

1. Domestic and Communal Violence in *Family Matters*- Rajesh Gore 1

2. Self and Society transformation through Aurobindo's Poetry- Ashok Bandla 11

3. Gender Bias in *One Indian Girl- Meghraj Pawar*.... 17

4. Cultural Conflict and Reconciliation in *2 States- D.N. More* 25

5. Issues in *The Sound of One Hand Clapping: 1997*- Shyam Puri & Bharti Khairnar 32

6. Diasporic Identity and Race Issues in Adichie's *Americanah*- Rahul Salve 47

7. *The Deluge:* Tragedy of Derailed Youth- Balvirchandra Rajurkar 56

8. Emerging Trends in Women Writing (Shobha De)- Vijay Pande 65

9. Indian Womanhood in Kamala Markandaya- Deepmala Patode 72

10. The Struggle against Patriarchal Society in *Woman at Point Zero*- Drakshamala Jawale 76

11. A Saga of Dalit women in *The Taming of Women*- Prakash Bhange 84

12. *Dance Like a Man*: A Drama of Feministic Degradation, Cultural Fusion and Patriarchal Domination- Gajanan Sarang .. 91

13. Mobile Applications in Teaching and Learning- Shailesh Swami & Sudhir Mathpati 99

14. Mythical Realism in Select Novels of Shashi Tharoor- Vasant Gaikwad 109

15. A Reflection of Modernity in *Don Quixote*- Kiran Deshmukh & Yogini Satarkar 118

16. Reflection of Chicano Culture in Mexican Writers' Works- A.M. Shekh 127

17. Ethnicity and Self Identity in *Winter in The Blood*- Sidhartha Ghongade...135

18. *Lord of the Flies*: the end of innocence- Satish Funne............142

19. East and West in *Esmond in India*- Avinash Thote..............150

20. Women Writers of Postcolonial Period- Prachi Patharkar...... 154

21. Vision of D.H. Lawrence for Betterment of Life and Relationships today- S.S. Makanwar & Vilas Dhone 160

22. Gender, Masculinity, and Violence in*The Joys of Motherhood*- Puja Sarmah.. 172

23. *The Inheritance of Loss*: A Study in Diaspora- T.C. Bhoyar, P.B. Sawale & P.U. Hanwate... 179

24. A Background to Poetry for Indian Students- Jeetendra Deshmukh 186

25. Film as a Technique of Instruction- Subhash Shinde.........194

26. Inter-caste Marriage in Novels of Chetan Bhagat- Arun Chavan 199

27. Breaking Silence: Living in No Man's Land- Varun Vashishtha 203

28. Immigrant Sensibility in *Queeen of Dreams*- Meera Nakade 211

29. Dalit Literature in English- Ankita Lokhande...... 219

30. Socio-Political Issues in *Such a Long Journey*- Pramod Katkar 229

31. Issue of Marginality in Poetry of Namdeo Dhasal- K.D. Bompilwar 236

32. Depiction of Rural Society and Government Scheme in Marathi Movie *Yedyanchi Jatra*- Dilipkumar Korde & Krashna Aage 245

33. Narrative Technique of Amitav Ghosh- Narsing Wazarkar 249

34. Philosophy and Theory of Foucault's Post Structuralism- Bharat Gugane 254

35. Women in Shashi Deshpande's Select Novels- Pravin Shimbre 266

Contributors.. 274

25. Film as a Technique of Instruction

Subhash Shinde

There is a popular Urdu maxim 'Ek Nur Admi Dus Nur Jaban'. It means the impression of the human personality is one percent while the language presentation occupies the status of more than ten percent. The present paper aims to explore intensive need of using a feature film as an audio-visual aid for enhancing spontaneous comprehension skills among the students. In ancient times, the whole teaching and learning process was condensed into a single art called pedagogy. It was rather teacher oriented system in which students had practically no voice. They were only silent spectators. The rise of democratic ways in all walks of life has changed the educational scenario. Modern educational process is actually a student centered process in which the role of the teacher is like an organizer / facilitator. Here, a teacher must be a master of the soft skills. Soft skills are quite different from hard skills which are the occupational requirements of a job and many other activities. In the teaching presentation skills, especially, used in the 21st century, as referred to earlier, we are dealing with a system which is fully devoted for the all-round development of the students. The modern teaching skills include group discussions, interview techniques, and art of elocution and so on. The soft skills can also include the development of listening, speaking and even writing skills. Here, a student is the SUN of the whole educational system while the rest of the teaching presentation skills are the planets rotating around the SUN. Anyone cannot deny the importance of modern audio-visual aids in the educational system. The pictures can certainly give clear perception and the comprehension becomes a permanent record on the mind of the students. The contemporary costumes, erections, socio-political atmosphere etc. depicted in films has capacity to enhance the comprehension skills among the students in a very little span of time. Many universities

around the globe have put literary classics in their syllabi of UG, PG and M. Phil. level. To name a few: *Gone with the Wind*, *Pather Panchali*, *Godan*, *Samskara*, *The Godfather*, *Train to Pakistan*, *The Namesake* and so on are a few examples in this regard. The teacher must use the available film media for making his teaching presentation skills more effective. The present research paper has considered the film adaptation of Vikas Swarup's novel *Q & A* (2005) to Danny Boyle's film *Slumdog Millionaire* (2008) in the same light as above. This film adaptation has won eight Oscar Awards. After the tremendous success of the film, Vikas Swarup changed the title of the novel as *Slumdog Millionaire*. The theme of the novel as well as the film is revolving around a poor boy becoming a millionaire by the way of answering questions in a quiz show. When only one of questions left to win the grand prize for the protagonist, the quiz show owner thought that he has been cheated. Immediately, the protagonist is arrested by the police. They find it impossible for an orphan to answer the highly difficult questions. The whole story is about him proving his innocence. He recollects through flashbacks, the incidents in his previous life and not the merit provided him with correct answers of the questions. He explained that the questions were closely related to the events which were experienced by him and paved the way for the correct answers. Lastly, he is acquitted from the charges of cheating and fraud at the time of answering the questions set in the quiz show and won the grand prize. Infact, the novel as well as the film depicts the Power of Providence. A close comparison of the novel and the film *Slumdog Millionaire* clearly witnesses that the film is more effective than the novel. The theme is clearly expressed in the film. Overwhelming public response and the changing of the previous title by the novelist in the subsequent editions is in itself a part and parcel of providing power of pragmatic approach. Let's have a bird's eye view of a landmark event from the novel *Q & A* ultimately transformed into the famous scene in which the hero faces the Quiz Show. We find the elements of fidelity in the adaptation process.

The novel and the film are different in terms of the structures, perception and the narrative. Hence, no one can really judge the relevance of the novel or film. It may be necessary to deviate from the

original story while transforming novels into films. Film adaptation of *Slumdog Millionaire* is not an exception to this. Here are certain major deviations in the movie *Slumdog Millionaire* which are in fact the creation of the film director:

The novel starts with an incident in which Ram Mohammad Thomas becomes victorious in the famous quiz show *Who Will Win a Billion?* (W3B). He is arrested by the police inspector Godbole and is brought in the police station for the enquiry. The film opens with a scene from the police station in which Jamal Malik faces an attack from a police constable and soon audience find nameplate - Mumbai 2006 on the screen.

The novel describes the quiz show *Who Will Win A Billion?* And the maximum amount as a prize is Rs. 1,000,000,000. However, the film describes the quiz show *Who Wants To Be A Millionaire?* And the maximum amount as a prize is Rs. 20,000,000.

The novelist has assigned Ram Mohammad Thomas the role as the hero after considering three major religions in India. Here, we find a major deviation by assigning Jamal Malik the role as the hero of the film. The novel describes Nita, a prostitute from Agra, as Ram Mohammad Thomas' beloved. On the contrary, the film describes Latika, the childhood friend of Jamal Malik. In the novel, Ram Mohammad Thomas and Salim are the friends. Here, Salim is a minor character. However, in the film, Jamal Malik and Salim are the real brothers. The film depicts Salim as an outlaw. Besides, he is a major character.

The police inspector is a minor character in the novel. The whole complication is solved by Adv Smita who fights before the judiciary for Ram Mohammad Thomas and becomes successful in acquitting him from the charges of deception. The film depicts the role of the police department as a major one and the police make an exhaustive enquiry by applying their 'investigation methods'. Some of them put a hypothesis in their mind suspecting innocence of Jamal and after their enquiry they arrive at a conclusion by which Jamal is released from the charges. There is a major role of Maman in the novel. The role of Maman becomes

minor in the film, however, an additional character of Javed (Babubhai), an outlaw/ hooligan has been carefully depicted.

There are twelve chapters in the novel which contain the twelve questions in all. Prem Kumar asks one extra question. Hence, there are thirteen questions in all. The film contains nine questions in all. Most of the chapters of the novel and their questions are omitted. 'A Thought for the Crippled' is the only chapter touched by the film producer.

Basically, the novel and the film depict the Power of Providence. Moreover, my major concern is not to narrate the story but to highlight a few scenes, sights, musical additions, plots and characters for pragmatic analysis. For this interpretation, some of the deviations are provided herewith to record the significant changes brought out in the process of transformation i. e. from the novel *Q & A* to the film *Slumdog Millionaire*.

Slumdog Millionaire both, the novel and the film, have become highly successful in terms of fame, sale as well as fascinating projection. It can be employed as an audio-visual aid, especially, for the students of English literature to make them sensible about the deep insight into life and to experience the inexperienced. The students are expected to watch the feature film in the academic interest while it is presented as an audio-visual aid for comprehension of the university syllabi. The students should pick up many deviations from the original novel script and the screenplay. It is also expected that they should silently observe acting skills from the eminent actors depicted in the films. Some of them must be able to present such skills at the time of Annual Social Gathering of their respective colleges. In short, the audio-visual aids like films must provide educational facility along with the entertainment since they are closely related to our everyday life. The example of a single film taken as a representative for all the contemporary films is a notable example for learning as films are regarded as the mirror to our life and we can get a realistic picture of the society for the guidance of students of English language and literature. So, films work for the student as a light house for the study of the language and enrich themselves.

Works Cited:

Bandi, Raghu Ram. *Adapting Novels into Films*. Delhi: Prestige Books, 2009. Print.

Slumdog Millionaire. Dir. Danny Boyle. Adapt. Simon Beaufoy. Perf.Dev Patel, Freida Pinto, Madhur Mittal, Tanny Chheda, Ayush Mahesh Khedekar, Azharuddin Ismail, Rubina Ali, Anil Kapoor and Irrfan Khan. Fox Searchlight Pictures, 2008. Movie.

Swarup, Vikas. *Slumdog Millionaire*. Great Britain: Black Swan, 2009. Print.

REINVENTING ACADEMIC LIBRARIES
VOL - I

(I) Knowledge Management
(II) Development and Assesment of Digital Repositories Consortia

EDITORS

Dr.Daya T.Patil (Dalve)
Librarian
S.B.E.S. College of Science,
Aurangabad

Dr.Veena Kamble (Salampure)
Librarian
Vasantrao Naik Mahavidyalaya,
Aurangabad

Dr.Dharmraj Veer
Director
KRC, Dr.BAMU,
Aurangabad

Dr.Shivshankar Ghumre
I/c, Principal/ Librarian
Matsyodari Mahavidyalaya,
Ambad

Dr. Hitendra Patil
Librarian,
S.V.K.M.Institute of Pharmacy
Dhule

Atharva Publications

Atharva Publications

Reinventing Academic Libraries (VOL - I)
National Conference Papers
RALNESDACO 2020

Copyright © All rights reserved.

ISBN : 978-81-94486-66-4

Publisher & Printer
Mr. Yuvraj Mali

Atharva Publications
Dhule : 17, Devidas Colony,
Varkhedi Road, Dhule - 424001.
Contact : 9405206230
Jalgaon : Shop No. 2, 'Nakshatra' Apt., Housing Society,
Shahu Nagar, Opp. Teli Samaj Mangal Karyalaya,
Jalgaon - 425001.
Contact : 0257-2253666, 9764694797
Email : atharvapublications@gmail.com
Web : **www.atharvapublications.com**

In Association with
Maharashtra University and College Librarians Association

First Edition
7th February 2020

Type Setting
Atharva Publications

Price
Rs. 750/-

Disclaimer: *The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in the volume / book. The publishers or editors / Maharashtra University and College Librarians Association do not take responsibility for the same in any manner. Errors if any purely unintentional and readers are requested to communicate such error to the publishers or editors to avoid discrepancies in future.*

- **Role of Information Centres and Their Services in Research and Development** 86
  -R. G. Baheti, Dr. V. P. Ubhale
- **Knowledge Management System in Academic Library** 89
  -Mr. Sudhakar N. Tare
- **Types of Knowledge Management** 91
  -Mrs. Gaikwad Vrundavani Venkatrao
- **Implementing knowledge management in college libraries** 95
  -Dr. Rajkumar Pandharinath Ghule
- **Knowledge management in Academic Libraries** 98
  -Dr. Pallavi Mundhe
- **Role of Knowledge Management in 21st Century Academic Libraries** 100
  -Mr.Shridhar C. Neharkar, Dr.Govind D. Adhe, Dr. Madansing D. Golwal
- **Wix Sites for Academic Library Major Knowledge Sharing Tool** 105
  -Mr. Rahul K. Tupe, Dr. Chandrakant Satpute, Dr. B. G. Mukhyadal
- **Future of Academic Libraries in Changing Information Environment: A Critical Review** 108
  -Dr. Neha M. Joshi, Dr. Rucha R. Kamat
- **Knowledge Management tools and college Library Services** 112
  -Dr. Smt. Awchar Savita Sadashivrao
- **Role of Libraries in Research and Development** 116
  -Neeta Kamble
- **Management of Knowledge Information** 120
  -Dr. Anamika Mathur, Mr. Pise D. T.
- **Knowledge Management** 125
  -Mrs. Archana Vasant Khardikar
- **Library Management Systems for Higher Edcation** 128
  -Mr. Ramanand M. Chavan, Dr. Chandrakant R. Satpute
- **Knowledge Management Approach for Professional Development** 132
  -Dr. Shankar P. Kadam
- **Role of Libraries in the Age of Information and Knowledge Societies and Impact of Information Technologies.** 136
  -Sarika Bhagwanrao Rengunthwar
- **Emergence of the Library Reference Services in India** 139
  -Suryawanshi Kamalakar Anandrao
- विकलांगांसाठी ग्रंथालय विकास 142
  -श्री. अमर रंगनाथ दीक्षित
- संशोधनात ग्रंथालयाची भूमिका आणि विकास 145
  -प्रा.अशोक ल.पठाडे
- तंत्रज्ञान व ग्रंथालयातील नव नविन प्रकारचे प्रयोग एक अभ्यास 149
  -डॉ. सचिन ना. चोबे
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठातील ज्ञान स्त्रोत केंद्राच्या योजना- एक अभ्यास 151
  -ज्योती सुकरामजी गेडाम
- ग्रंथालयात ज्ञान - व्यवस्थापनाची आवश्यकता 156
  -काळे सचिन भाऊराव, सय्यद अनीस मोइनोद्दीन

तंत्रज्ञान व ग्रंथालयातील नव नविन प्रकारचे प्रयोग एक अभ्यास

डॉ.सचिन ना. चोबे
ग्रंथपाल, के.के.एम. महाविद्यालय
मानवत ता. मानवत जि. परभणी

प्रस्तावना :-

भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे विचार हे त्रिकाल बाधीत किती सत्य आहेत. याचा वेळोवेळी अनुभव आपणांस येतो. डॉ. एस.आर. रंगनाथन यांनी जे ग्रंथालयशास्त्राचे पाच सुत्र सांगीतले ते आज प्रत्यक्षात खरे ठरले असून ते जगमान्य झाले आहे. त्यांचे जे पाचवे सुत्र आहे की, ग्रंथालय हि वर्धिष्णु संस्था आहे. याचा प्रत्यय ग्रंथालयाचा विकास पाहिल्यानंतर आपणांस येतो. सुरवातीला हस्तलिखीत साहित्यापर्यंत मर्यादित असलेले ग्रंथालय गेटन बर्ग यांनी मुद्रीत यंत्राचा शोध लावल्यानंतर मोठया प्रमाणात ग्रंथसंपदा निर्माण होवून ग्रंथाचे विविध प्रकार प्रत्यक्षात आले आहेत. ग्रंथाचे विकास ई-बुक पर्यंत वाढला आहे. छापील स्वरुपातील नियतकालीकाचा प्रवास हा ई-जनरल्सं पर्यंत वाढला या दोन पायाभुत घटकाचा विकास हा तंत्रज्ञानाचा स्विकार केल्यामुळेच झाला आहे.

तसेच पुर्वी ग्रंथाची निगा ग्रंथाची देखरेख व ग्रंथ देवान घेवान पर्यंत मर्यादित असलेले कार्य आज मोठया प्रमाणात वाढले आहे. ग्रंथ देव-घेव हे तर कार्य म्हणजे ग्रंथालयाचा आत्मा आहे. परंतू आज अनेक प्रकारच्या सेवा ग्रंथालय देतात. संदर्भ सेवा रेफरल सर्वीस प्रचलित जागरुकता, सेवा निवडक माहिती प्रसारण सेवा, कात्रण सेवा, सुचीसेवा, इंटरनेट सेवा, प्रतिलीपी सेवा, इत्यादी सेवांचा समावेश होतो. आज या गोष्टी तरी सहज वाटत असतील तरीही या अनेक अभ्यासकांनी प्रयोग करुन व अनुभवातुन प्रत्यक्षात आणल्या आहेत. या ही सेवात नवनविन प्रकारचे प्रयोग करुन सेवाचा विकास करण्यात आला आहे. मागील दहा वर्षापासून ग्रंथालय व्यवस्थापनात अनेक तंत्राचा स्वीकार केला आहे.

आज ग्रंथालय शास्त्राचे अभ्यासक नव-नविन संकल्पना स्विकारुन अनेक योजना प्रत्यक्षात उतरवत आहेत या मध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

सार :-

संबंधीत लेखांमध्ये ग्रंथालयांनी अनेक घटकामध्ये तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करुन ग्रंथालयाचा विकास झाला आहे. तसेच सेवा व व्यवस्थापन क्षेत्रात नव-नविन प्रयोग करुन या घटकातील अनेक संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवील्या आहेत आणखी देखील ग्रंथालयाने तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करुन नव-नविन प्रयोग करुन ग्रंथालयाचा विकास करुन घेण्यास मोठी संधी ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी यांच्या समोर आहे.

१) वाचन साहित्य व तंत्रज्ञान

१.१) ग्रंथ :- सुरवातीला केवळ हस्तलिखीत याचा समावेश ग्रंथ मध्ये होता, गेटनबर्ग यांनी मुद्रित यंत्राचा शोध लावल्यानंतर मोठया प्रमाणात ग्रंथ संपदा निर्माण झाली. इंटरनेट व ई बुक्स मुळे या मध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झाली मुद्रीत ग्रंथ खरेदीस बंधने पडतात परंतू ई-बुक्स हे तर आताच्या वाचकास व ग्रंथलयास वरदान ठरत आहे. मोठया प्रमाणात ई बुक्स मोफत स्वरुपात उपलब्ध असून काही ई बुक्स नाम मात्र वर्गणी मध्ये उपलब्ध आहेत. या पायाभूत घटकामध्ये तंत्रज्ञानाचा मोठया प्रमाणात फायदा झाला आहे.

१.२) नियतकालिके :- सुरवातीला छापील स्वरुपात नियतकालीके होती. म.श्रवनतदंसे या तंत्रज्ञानाचा स्विकार केल्यामुळे मोठया प्रमाणात वाचकांना संशोधकांना त्याचा फायदा झाला आहे. म.श्रवनतदंसे नाममात्र वर्गणी भरुन वाचकांना मिळत आहे. महाविद्यालयीन ग्रंथालयांना छ.स्पेज सारखे ज्ञान भंडार नाममात्र वर्गणीमध्ये उपलब्ध झाले आहे. परंतू याचा विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील व वाणिज्य शाखेतील अर्थशास्त्र विषयातील संशोधकांना अभ्यासकांना याचा फायदा होत आहे.

१.३) वृत्तपत्रे :- सुरवातीला केवळ ग्रंथालयात येणारेच वृत्तपत्रे वाचक वाचु शकत होते, परंतू आज इंटरनेट

सेवा ग्रंथालयात उपलब्ध झाल्याने भारतातील किंवा जगातील कुठल्या देशात प्रकाशीत होत असलेली वृत्तपत्रे एका क्लीक वर वाचता येतात हे केवळ तंत्रज्ञानाचा स्विकार केल्यामुळे शक्य झाले आहे. याचा सर्वात मोठा फायदा संशोधक, विचारवंत, प्राध्यापकांना, विद्यार्थ्यांना, होत आहे

२) सेवा तंत्रज्ञान व नवनविन प्रयोग

सुरवातीला ग्रंथ देव-घेव मर्यादीत असलेली सेवा वेगवेगळया ग्रंथालय माहिती शास्त्रातील संशोधकांनी अभ्यासकांनी खालील सेवेंचा समावेश ग्रंथालय नी करुन घेतला आहे.

२.१) संदर्भ सेवा.
२.२) सार सेवा.
२.३) सुची सेवा.
२.४) प्रचलित जागरुकता सेवा.
२.५) निवडक माहिती प्रसारण सेवा.
२.६) वृत्तपत्र कात्रण सेवा.
२.७) इंटरनेट सेवा.
२.८) फॅक्स सेवा.
२.९) प्रतिलीपी सेवा.
२.१०) प्रिंट सेवा (अनेक संशोधन संस्था, विद्यापीठे येथे उपलब्ध)

३) ग्रंथालय Software व तंत्रज्ञान

ग्रंथालय Software हे ग्रंथालयाना वरदान ठरला आहे. Software व्दारे ग्रंथाची माहिती अनेक गोष्टी सुलभ झाल्या आहेत. जसेच बारकोड प्रिंट करणे, एखादा ग्रंथ कोणत्या वाचकाकडे आहे याची माहिती मिळणे, एखादा ग्रंथ ग्रंथालयात आहे किंवा नाही याची माहिती कळणे, एखादा ग्रंथ वाचकाने घेतल्यानंतर किंवा परत केल्यानंतर एस.एम.एस. व्दारे त्यांना सुचीत करणे हे असे अनेक फायदे सॉफटवेअर या तंत्रज्ञानाचा स्विकार केल्यामुळे ग्रंथालयांना झाले आहे.

४) बाहय स्त्रोत तंत्राचा वापर

ग्रंथालयाना वेगवेगळया प्रकारच्या समस्यांना समोरे जावे लागत असते या समस्येसाठी बाहयस्त्रो या तंत्राचा वापर केला तर समस्यावर मात होऊ शकते. कर्मचारी नसने किंवा रिटायर्ड होणे, कर्मचारी कमी असणे अशा परिस्थितीत बाहय स्त्रोताकडून संबंध करुन घेतले तर समस्यावर मात करता येवू शकते. बाहयस्त्रोताकडून खालील कामे करता येतात.

१) ग्रंथालयाची साफसफाई.
२) ग्रंथ बांधणी.
३) नियतकालीक बांधणी.
४) ग्रंथांची डाटा एन्ट्री.
५) ग्रंथालय सुरक्षा कर्मचारी नेमणूक.
६) इतर काही जास्तीचे कार्य असल्यास.

सारांश :-

वरील सर्व विवेचनावरुन असे लक्षात येते, ग्रंथालयही वर्धिष्णु संस्था आहे. असे डॉ. एस.आर. रंगनाथन यांनी पाचव्या सुत्रात मांडले होते. हे ग्रंथालया बाबतीत खरे ठरले असून ग्रंथालय शास्त्राने नव-नविन प्रकारचे प्रयोग करुन ग्रंथालयाचा विकास करुन घेतला आहे. हे तंत्रज्ञान डिजीटल ग्रंथालयापर्यंत जाऊन पोहचले आहे.

संदर्भ सूची :-

- महाविद्यालयीन व विद्यापीठ ग्रंथालय २००६ प्रकाशक य.च.मु.वि. नाशिक. पृष्ठ क्र. १ ते २७
- संशोधन ग्रंथालय २००६ प्रकाशक य.च.मु.वि. नाशिक. पृष्ठ क्र. १४ ते २०
- ग्रंथालय संगणकीकरण व आधुनीकीकरण २००९ युनिवर्सल प्रकाशन पुणे. पृष्ठ क्र. १ ते २३७

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

MCI
MSD
2020

MCIMSD 2020

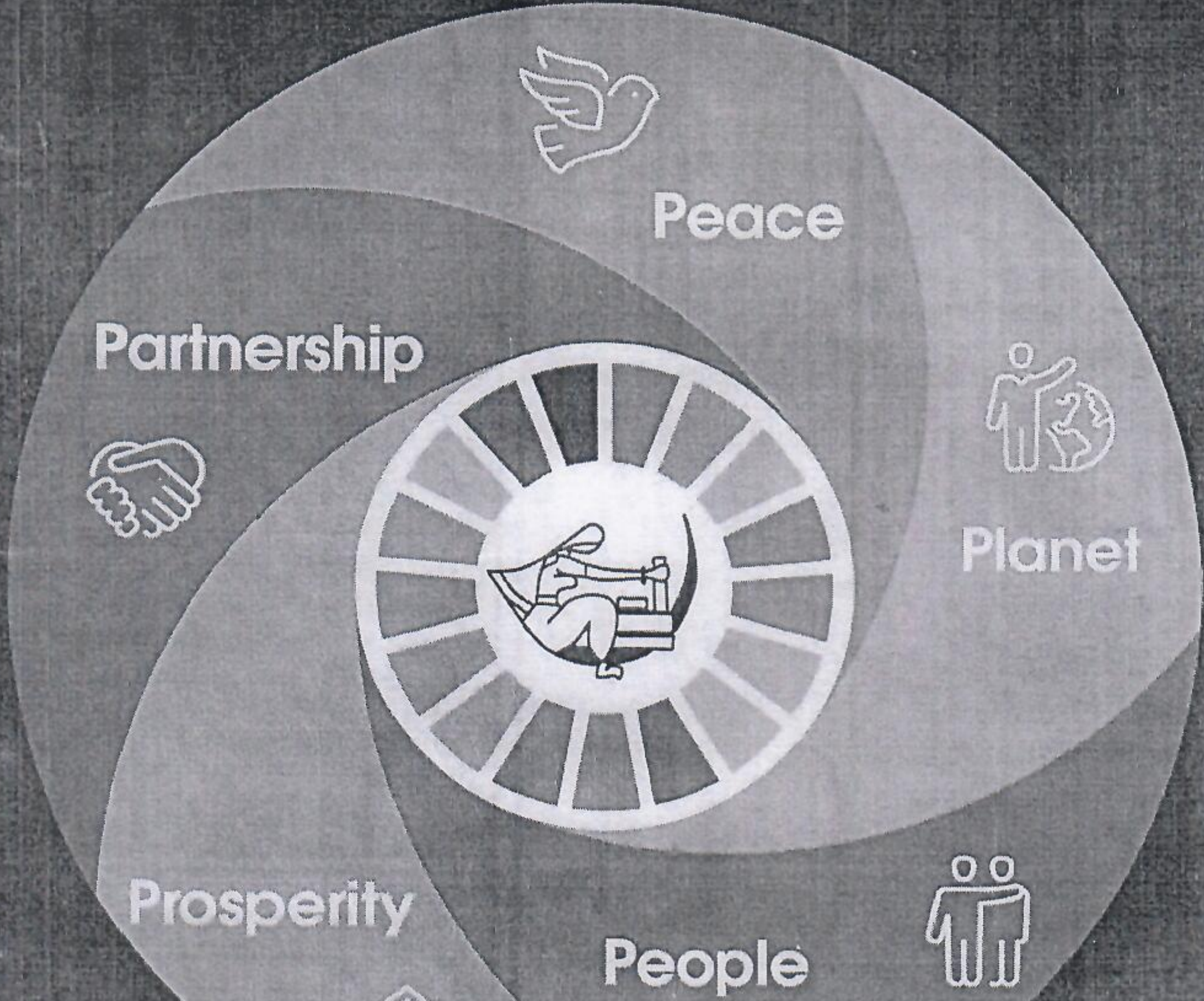

Virendrasinh Khandare
Editor in chief

कीर्तन परंपरा व बदलते स्वरूप

प्रा. अनंत मोगल

९९७०९६३७८९

mogalananat@gmail.com

महाराष्ट्रात दहाव्या—अकराव्या शतकापासून ते आजपर्यंत समाजाला प्रबोधनात्मक, अध्यात्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक इ. वेगवेगळया गोष्टींचा परीचय होण्याच माध्यम म्हणून कीर्तन परंपरेकडं पाहिल जात आहे. महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय इ. सर्व पंथीयांनी समाजजागृती ही कीर्तन या माध्यमाच्या वापरातून केल्याचे दिसून येते. धर्मप्रचाराबरोबर या माध्यमाने समाजातील रूढी, प्रथा, परंपरा या सर्वांवर भाष्य करून समाजाचे प्रबोधन करण्याचे काम या परंपरेतून केल्याचे दिसून येते. कीर्तन या माध्यमातून समाजाच्या मनामध्ये ईश्वर भक्ती बरोबरच नैतिक मुल्यांची जपणूक करण्याचे काम केल्याचे दिसते. ही कीर्तन परंपरा महाराष्ट्रातील एक महत्वाची सांस्कृतिक संस्था म्हणून ओळखली जाते. विशुध्द भक्तीचे साधन त्याचबरोबर परमेश्वर प्राप्तीचा मार्ग म्हणूनही कीर्तनाकडे पाहिले जाते. समाजाने सदाचरणाच्या मार्गाने चालावे, योग्य आचरण करावे, आदर्श जीवन जगावे इ. बद्दलचे संस्कार या माध्यमातून केले जातात. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरूषार्थाच त्याचबरोबर भगवत्प्राप्ती, चारिञ्यसंपन्नता, लोकरंजन इ. उद्देश्य कीर्तनपरंपरा डोळयासमोर ठेवून कार्य करतानां दिसून येते. काळानुरूप थोडयाफार प्रमाणात आज या परंपरेत बदल होताना दिसत आहे. पण समाजाच्या जागृतीचं एक महत्वाच साधन म्हणून कीर्तनपरंपरेकडे पाहील जाते. अगदी वैदिक काळापासून ते आजच्या आधुनिक काळापर्यंत या कीर्तनाचे जे विविध अर्थ सापडतात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- कीर्तन म्हणजे काय?

१) कीर्तनम् — (कत्—ल्यूट)

A) Telling, narrating.

B) Prasing, celebrating.

C) A temple, any work of art, a building.

“नं कीर्तनैरलंकृतामेदीनी” —

२) कीत्तणे — सं. कत् ‘स्तविणे’, ‘स्तुतिस्त्रोतगाणे’ गुण वर्णिने.

अ) हरीदास वगैरे वीणादी गानसाहित्य घेऊन देवळात परमेश्वराचे उभ्याने गुणवर्णन करतात ते.

ब) ईश्वरनामाचा जप.

क) कथिणे — सांगणे.

३) भक्तीच्या ज्या नऊ (नवविधा) पायऱ्या सांगितल्या आहेत. त्यापैकी कीर्तन ही दुसरी पायरी आहे. संत एकनाथ त्यांच्या एका रचनेतही म्हणतात की, नवविध भक्तीच्या करूनी नवरात्रा. किंवा नारदभक्ती सुत्रात आलेल्या श्लोकातही कीर्तन परंपरेचा उल्लेख हा येतोच ज्यात भगवंताची भक्ती

करून भगवंताच्या चरित्राचे गायन करणे हे कीर्तनाचे महत्वाचे अंग मानले जाते. अनादीकाळापासून चालत आलेल्या देवाच्या व भक्ताच्या निरनिराळया कथा आपल्या निरूपणातून मांडणे हाच मुख्य उद्देश्य कीर्तनाचा असतो. कीर्तन ही नवविधभक्ती प्रकारातील दुसरी भक्ती असून यामधून भगवंताच्या मंगलमय लीलांच वर्णन करणे, नामस्मरण करणे इ. गोष्टीचा समावेश कीर्तनभक्तीत केला जातो. आजच्या काळात तर कीर्तनभक्तीला अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण ईश्वरप्राप्तीसाठी साधा आणि सोपा मार्ग म्हणून त्यांनी नामचिंतनाला किंवा नामस्मरण प्राधान्य दिलेले दिसून येते.

४) वीणा दिवादय सहितं हरिलीलानुवर्णनम्।
स्वरूप कीर्तनस्यास्य सामान्यमिह वर्तते।।

"वीणा, पखवाज, टाळ वगैरे वाद्यांचा बरोबर श्रीहरी लीलेचे वर्णन करणे हेच कीर्तनाचे सामान्य स्वरूप आहे."

कीर्तनाच्या माध्यमातून परमेश्वराच्या गुणांचे त्यांच्या क्रीडांचे वर्णन करण्यात येते. नानाबुवा बडोदेकरांनी कीर्तनाची व्याख्या करतांना असे म्हटले आहे की, "नामस्मरणात्मक कथा सांगणे याचे नाव कीर्तन"

थोडक्यात ईश्वर चिंतन करण्यासाठी ईश्वराचे नामस्मरणच महत्वाचे आहे असे सांगितल्या जाते. संत तुकाराम महाराज देखील म्हणतात की,

"नामसंकीर्तन साधन पै सोपे। जळतील पापे जन्मांतरीचे।
न लगती सायास जावे वनांतरा । सुखे येतो घरा नारायणा।
ठायीच बैसोनि करा एकचित्त। आवडी अनंत आळवावा।
रामकृष्ण हरी विठ्ठल केशवा। मंत्र हा जपासा सर्वकाळ.।"

अशा पध्दतीने कीर्तनाच्या माध्यमातून सहज पध्दतीने आपण आपल्या मनात भगवत्प्राप्तीचे आणि कळिकाळ तरूण जाण्याचे काम पूर्ण करू शकतो. संत नामदेव म्हणतात की, समाजाला दिशा देण्याच काम कीर्तनातून करता येत. समाज प्रबोधनाच ते साधन आहे. कीर्तनाच्या रंगात नाचत संपूर्ण जगतामध्ये आत्मज्ञानाचा दीप प्रज्वलीत करण्याचे काम ही परंपरा करते संत नामदेव म्हणतात की,

नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी।
सर्व सांडुन माझाई। वाचे विठ्ठल रखूमाई।
परेहून परते घर। तेथ राहू निरंतर।
अवघी सत्ता आली हाता। नामयाचा खेचर दाता।

कीर्तनाच्या रंगात नाचत आत्मज्ञानाचा दीप लावू. सर्व प्रकारच्या माया, मोह सोडून फक्त मनामध्ये विठ्ठल रखुमाई च म्हणत राहू त्यासाठी परावाणीच्याही पलीकडे जे विषय आहेत त्या चिन्मय स्वरूप विषयाच्या सोबत राहू त्यात कोणताही भेदभाव न करता आपल्या गुरूकडून मिळालेल ज्ञान ते सर्वापर्यंत पोहचवू असा उपदेश संत नामदेव करतात.

नवविध भक्तीपैकी दुसरा भक्ती प्रकार म्हणून कीर्तन भक्ती ओळखली जाते. ज्यात भगवंताच्या लीलांच वर्णन केल्या जाते. भागवत पुराणकाराने कीर्तन भक्तीला कलियुगात महत्वाचे स्थान दिले आहे.

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति म्हेको महान् गुणः।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसंङगः परं व्रजेत।।

हे राजा, कलियुग हे दोषांचे भांडार आहे, पण यात एक मोठा गुण आहे. तो असा की या युगात केवळ कृष्णाच्या कीर्तनभक्तीनेच मनुष्य संगरहित होऊन परमपदाला जातो.
भगवंताचे चरित्रकथन करणे गुणगाण करणे हे कीर्तनाचे मुख्य अंग आहे. त्या सोबतच सन्मार्गाचा उपदेश करणे हा ही हेतू असतो. कीर्तनाचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन अंगे असतात. पुर्वरंगात एखादया पारमार्थिक विषयाचे निरूपण केले जाते व उत्तररंगात त्याच विषयाचे उदाहरण म्हणून रामायण, महाभारत किंवा इ. पुराणातील एखादे आख्यान सांगितले जाते.

कीर्तनाचे प्रकार — मुख्यतः दोन प्रकार पडतात. १) नारदीय आणि २) वारकरी कीर्तन. नारदीय कीर्तनातूनच पूढे एकनाथी, रामदासी, राष्ट्रीय, सामाजिक व सरकारी हे कीर्तनाचे उपप्रकार उगम पावले आणि विकसित झालेले दिसतात.

१) वारकरी कीर्तन :— मध्ययुगीन काळापासून ते आजपर्यंत समाजजागृतीचे महत्वाचे माध्यम म्हणून कीर्तन पध्दतीकडे पाहिले जाते. वारकरी संप्रदायात पंढरपूर क्षेत्रात वारकरी कीर्तन पध्दती रूढ आहे. त्याचबरोबर समर्थ रामदासांच्या शिष्य परीवाराने रामदासी कीर्तन पध्दती रूढ केली. याच बरोबर हरीदासीकीर्तन, नारदीयकीर्तन, आधुनिक काळात संत गाडगेबाबा यांनी आणलेली कीर्तनपध्दती या विविध प्रकारांचा समावेश कीर्तन पध्दतीत होतो आहे.
वारकरी कीर्तन पध्दतीत विठ्ठलाचे किंवा पांडुरंगाचे महत्व सांगण्याचा प्रयत्न कीर्तनकार करत असतात. संत नामदेव, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, संत कर्ममेळा, संत एकनाथ, संत रामदास, संत तुकाराम या सर्व संतानी वारकरी कीर्तनाची परंपरा जोपासली आधुनिक काळात. या वारकरी कीर्तन परंपरेला जोग महाराज, मामासाहेब दांडेकर या वारकरी संप्रदायावर प्रेम करणाऱ्या व्यक्तींनी कीर्तन परंपरेला वाढवण्याचे व प्रसार प्रचाराचे योगदान दिलेल दिसुन येते.
वारकरी कीर्तनात संत ज्ञानेश्वरांपासुन ते संत निळोबा यांच्या पर्यंत कोणत्याही संताचा अभंग हा निरूपणासाठी कीर्तनकार बुवा घेतात. व या संताव्यतीरिक्त इतर कोणाचेही काव्य कीर्तनात म्हणू नये असा दंडक आहे. याच काळातील संत रामदासांच्या काव्याचा अंतर्भावही कीर्तनात कधी होत नाही. ही सांप्रदायिक शिस्त आहे. या वारकरी कीर्तनातून भागवत धर्माचा प्रसार आणि प्रचाराचे काम केलेले दिसून येते. वारकरी कीर्तनाच्या पुर्वरंगात नमन करून निरूपणाच्या काव्याला म्हटले जाते. त्यानंतर पारंपारिक चालीत वा रागदारीत वारकरी निरूपणाचा अभंग गातात. पुढे उत्तररंगात अभंगाच्या उत्तरार्धाचे स्पष्टीकरण केले जाते. प्रतिपादनासाठी इतर संताचे अभंग वचन ओवी, भागवतातील संदर्भ, वेदान्त, उपनिषदे यातील संस्कृत अवतरणे दिली जातात. याशिवाय श्रोत्यांना खिळवून ठेवण्यासाठी सहज व सोपे असे दृष्टांतही दिले जातात. उत्तररंगाच्या शेवटी निरूपणाच्या अभंगातील शेवटच्या चरणाला भैरवी रागात किंवा पारंपारिक चालीत टाळकरी एकमुखाने भजन गातात. मुख्य वीणेकरी समोर येऊन **'जय जय विठ्ठल जय हरी विठ्ठल'** हे भजन होते. यानंतर **'बोलीले लेकुरे वेडी वाकुडी उत्तरे। करा क्षमा अपराध महाराज तुम्ही सिध्द।** हा अभंग म्हटला जातो. त्यानंतर **हेचि दान देगा देवा। तुझा विसर न व्हावा।** हा अभंग म्हणून आरतीचे अभंग म्हटले जातात. त्यानंतर संत नामदेवाचा **"आकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा माझीया सकळा"** हा अभंग म्हणून संत ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानाने कीर्तनाची समाप्ती होते. साधारण दोन ते अडीच तासाच्या कालावधीत कीर्तन संपते.

२) समर्थ संप्रदाय! रामदासी कीर्तनपध्दती

रामदासी कीर्तनपध्दतीचे आदय जनक समर्थ रामदास होत. या कीर्तन परंपरेतही पूर्वरंग व उत्तररंग या दोन भागात कीर्तनाची विभागणी असे. श्रीराम जयराम जय जय राम किंवा **'रामदास गुरू माझे आई। मजला ठाव दयावा पायी।'** असे भजन म्हणून कीर्तनाच्या निरूपणास प्रारंभ होत असे. कीर्तनातील पूर्वरंगातील नमन सपले की उत्तरंगात अध्यात्मिक अशी हरीकथा निरूपण केल्या जात असे. या निरूपणासाठी संत रामदासांचे अभंग घेतले जातात. अभंग हे साध्या भजनी धुमाळीत फारशा ताना न घेता म्हणण्याचा प्रघात आहे. कीर्तनाच्या शेवटी समर्थांच्या निर्वाणीच्या प्रार्थनेला म्हटले जात असे. त्यानंतर **'सदा सर्वदा योग तुझा घडावा...'** किंवा **'उपासनेला दृढ चालवावे....'** हा श्लोक बुवा म्हणत व कीर्तन समाप्ती होत असे.

३) नारदीय कीर्तन

नारदीय कीर्तनाची चौकट सुप्रसिध्द कीर्तनकार कै. गोविंद बुवा होशिंग, त्र्यंबककर यांनी बनवली. प्रथम गणेशादी देवाचे नमन, नंतर रामकृष्णहरी, जय जय जय राम, राजाराम ! हे नमनाचे पद त्यानंतर इतर पदे म्हटली जात. भजन व देवादिकांचे जयघोष करून एखादा संताचा अभंग त्याला अन्वर्थक असे एखादे संस्कृत सुभाषित आणि त्याला अनुरूप अशी पूर्वरंगाची मांडणी केली जात असे. त्यानंतर मुळ पद भजन याचे विवरण करून तत्वज्ञानाच्या सुत्राला अनुसरून देवांच्या किंवा साधुंच्या चरित्रातील कथाप्रसंग सांगुन उत्तररंग मांडला जात असे. हीच चौकट डोळया समोर ठेवून नारदीय कीर्तनाचे सादरीकरण आजही केले जाते.

नारदीय कीर्तन परंपरेतूनच पूढे एकनाथी, रामदासी, राष्ट्रीय, सामाजिक व सरकारी हे कीर्तनाचे उपप्रकार विकसित झाले. इंग्रजी कालखंडात लो. टिळकांनी स्वातंत्र्य आंदोलनाचे प्रचार साधन म्हणून कीर्तनाकडे पाहिले. राष्ट्र जागृतीची भावना त्या काळात अनेक कीर्तनकारांनी आपल्या कीर्तनातून मांडल्या व लोकांच्या मनात राष्ट्र प्रेमाची भावना जागृत केली. शि.म. परांजपे, डॉ. मुंजे, दादासाहेब खोपर्डे ही मंडळी यात अग्रेसर होती. यांनी कीर्तनकारांची संमेलने भरवली. प्रखर वाणी आणि वक्तृत्व कलानिपूण असणाऱ्या या कीर्तनकारांनी वक्रोक्तीचा आश्रय करून रामायण—महाभारतातील प्रसंग सांगता सांगता इंग्रजी राजवटीवर हल्ले चढवले. गोविंदबुवा, देव, शाहीर खाडीलकर, गौतमबुवा पाठक, गोविंदस्वामी आफळे इ. कीर्तनकारांची परंपराच निर्माण झाली.

सामाजिक कीर्तनाच्या सादरीकरणात संत गाडगेबाबा यांनी जातिभेद, अस्पृश्यता, बुवाबाजी, अंधश्रध्दा, देव—देवस्की, याशिवाय हिंदु समाजातील असंख्य भोळया कल्पना, चालिरिती, रूढी, प्रथा याविरूध्द समाजमन जागे करण्याच काम केले. त्यासाठी संत तुकाराम, संत कबीर यांच्या अभंगाचा त्यांनी निरूपणासाठी वापर केला.

सरकारी कीर्तनाच्या माध्यमातून शासनाने पुरस्कार केलेल्या वेगवेगळया चळवळीचा प्रसार आणि प्रचार करण्याच काम केल्या जाऊ लागले. यात संततीनियमन, हुंडाबंदी, जातियता निर्मुलन, व्यसनमुक्ती इ. चळवळीचा प्रसार प्रचार केला जाऊ लागला. सरकारकडून अशा कीर्तनकारांना पगारही मिळत असे.

कीर्तनाचे बदलते स्वरूप :—

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत कीर्तन या कला प्रकाराला विशेष असे महत्व प्राप्त झाले आहे असे दिसुन येते. समाज जागृती करणारे हे माध्यम आजही टिकुन आहे. आजच्या काळात त्याच्या स्वरूपात थोडयाफार प्रमाणात बदल झालेला दिसुन येतो. वारकरी कीर्तनाची परंपरा ही जुन्या चौकटीतच चालू आहे पण त्यात आज अध्यात्माबरोबरच विनोदाचा अधिकाधिक वापर होतांना दिसून

येतो. निस्वार्थ भावनेतून असणारी ही परंपरा आज व्यावसायिकतेकडे वाटचाल करतांना दिसत आहे. आज कीर्तन परंपरेतून सरकारी कीर्तन परंपरे सारखेच विविध विषयावर समाज प्रबोधन होतांना दिसून येत आहे. पर्यावरण जागृती, मतदार जागृती, वृक्ष लागवड मोहिम, स्त्री—भ्रुण हत्या, व्यसनमुक्ती, पाणीप्रश्न या शिवाय माता—पित्यांची सेवा इ. विविध विषयावर कीर्तनकार बुवा आपल्या कीर्तन निरूपणातून भाष्य करतांना दिसतात. समाजाला योग्य दिशा आपल्या कीर्तनातून ही मंडळी करतांना दिसत आहे. असे असले तरी आज कीर्तन परंपरेच्या अध्यात्मीक रूपात पूर्णपणे बदल झाल्याचे दिसून येते. पूर्वीच्या काळी होत असणाऱ्या अखंड हरीनाम सप्ताहाचे स्वरूप आज बदललेले दिसून येते. आजच्या काळात गावोगाव होणाऱ्या अखंड हरीनाम सप्ताहात प्रामुख्याने ज्या कीर्तनकाराला मागणी जास्त अशा बुवांना बोलावले जाते. त्यासाठी अधिकचा आर्थिक व्यवहार हा होतांना दिसत आहे. प्रत्येक खेडेगावात जुन्या काळीही कीर्तन होत असे. त्यासाठी पंचक्रोशीतील किंवा आजूबाजूच्या गावची भजनी मंडळी येऊन कीर्तनाला साथसंगत केली जायची हा सर्व व्यवहार निस्वार्थ भावनेतून चालायचा. त्यासाठी सर्व लोकांचे सहकार्य असायचे आठ दिवस पूर्णपणे अध्यात्मिक व समाज जागृतीचे कार्यक्रम केले जायचे. पण आज या परंपरेला व्यावहारिक रूप आल्याने कीर्तनकार बुवाला साथ संगत करणारापासून ते साउंडसिस्टीम वाल्या लोकांपर्यंत यात खूप मोठया प्रमाणात आर्थिक व्यवहार हा होतांना दिसत आहे. अन्नदानापासून ते कीर्तनकार महाराज, वादक, गायक इ. भजनी मंडळी या सर्वांना मोठया प्रमाणात पैसा हा दयावा लागत आहे. पूर्वीचे कीर्तनकार मर्यादा सांभाळत ते आज दिसत नाही. संत तुकाराम महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांचे आचरण असे. की, **"जेथे कीर्तन करावे। तेथे अन्न न सेवावे।"** या प्रमाणे ते आचरण करत पण आज मात्र असे होतांना दिसत नाही. आज मोठया प्रमाणात या परंपरेच्या नावाखाली आर्थिक व्यवहार होतांना दिसत आहे. जे शुध्द पारमार्थिक स्वरूप होते ते पूर्णपणे नाहीसे होतांना दिसत आहे. अध्यात्मिक तत्वज्ञान मांडणाऱ्या पारमार्थिक ज्ञान सांगणाऱ्या महाराजांकडे लोकांचेही आकर्षण तेवढे नाही. विनोदनिर्मिती करणाऱ्या महाराज मंडळीकडे लोकही जास्त आकर्षित होतांना दिसतात. थोडक्यात आजच्या कीर्तन परंपरेतून शुध्द पारमार्थिक चिंतन, अध्यात्मिक भाव हा कमी होताना दिसत आहे. व त्याला पूर्णपणे व्यावहारीक स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसत आहे. अशा प्रकारे आज कीर्तन परंपरेच्या स्वरूपात बदल झाल्याचे आपणास दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) नाचू कीर्तनाचे रंगी — यशवंत पाठक — कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

२) भारतीय संस्कृती कोश — संपादक — प. महादेवशास्त्री जोशी.
खंड दुसरा — सहसंपादक — सौ. पद्मजा होडारकर.

123.	श्री. महादेव दिनकर इरकर	माणदेशातील मेंढपाळ धनगर समाजाचे लोकनृत्य–गजीढोल (कैफत)	649
124.	डॉ. जयसिंग सिंगल	राजपुत भामटा जातीतील विवाह पध्दत	654
125.	अजय शिनगारे	पेठशिवणी गावची थोडक्यात माहिती	661
126.	आकाश भस्के	वीरशैव संप्रदाय	666
127.	प्रा. अनंत मोगल	कीर्तन परंपरा व बदलते स्वरूप	671
128.	प्रा. बदने अर्चना	लोकजीवनातील कृषिविधी - वेळ अमावस्या	676
129.	डॉ. अरुण देवरे	आगरी समाजाच्या संस्कार पद्धती	680
130.	प्रा. अरुण कुलकर्णी	कीर्तन : एक भक्तिप्रकार	683
131.	डॉ. अविनाश पांचाळ	पांचाळ सुतार समाजाचे योगदान	689
132.	डॉ. बाजीराव पाटील	गुरव समाजाचे सामाजिक योगदान	692
133.	डॉ. बालाजी गव्हाळे	संत रोहिदासांचा मानवतावादी दृष्टिकोन	696
134.	भागवत बामणे	कान्हेगावच्या भूत कथेचे वास्तव	703
135.	सौ. भाग्यश्री कालगावकर	गुरव एक जमात	707
136.	डॉ. चांदोजी गायकवाड	मादळ लोकाचाराचे विधिनाट्य	712
137.	डॉ. चांगदेव मुंढे	'पावरा' जमातीतील वैवाहिक संस्कृती	723
138.	डॉ. व्यास सी. पी.	ऐतिहासिक नगरी लोणार येथे चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य व कार्य	728
139.	डॉ. व्यास सी. पी.	महाराष्ट्रातील गुरव समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल	733
140.	दत्ता चव्हाण	अक्षरवाङ्मय : लोकसाहित्य	737
141.	डॉ. दत्ता कांबळे	संत जनाबाईंच्या अभंगातील विद्रोह जाणीव: एक आकलन	740
142.	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	मराठवाड्यातील लोकगीत स्त्रीवादी दृष्टिकोन: एक परामर्श	745
143.	दिगंबर कोकाटे	पालम येथील आराध्य दैवत खंडोबा	758
144.	गजानन शेटे	महात्मा बसवेश्वरांची शिकवण	763
145.	गीतांजली शिंदे	लीळा चरित्रातील चक्रधर स्वामी	767
146.	डॉ. घ. ना. पांचाळ	बलुतेदारांची हत्यारे आणि अवजारे	771
147.	प्रा. इंदू साळुंके	कृषी संस्कृती आणि शाश्वत विकास	775
148.	सौ. कल्याणी भगवान	श्री क्षेत्र कोंढणपूर	779

राष्ट्रीय महापुरूष, समाजसुधारक आणि विचारवंतांच्या विचारप्रणालीचा संशोधनात्मक वेध

: संपादक :
प्रा. डॉ. उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ

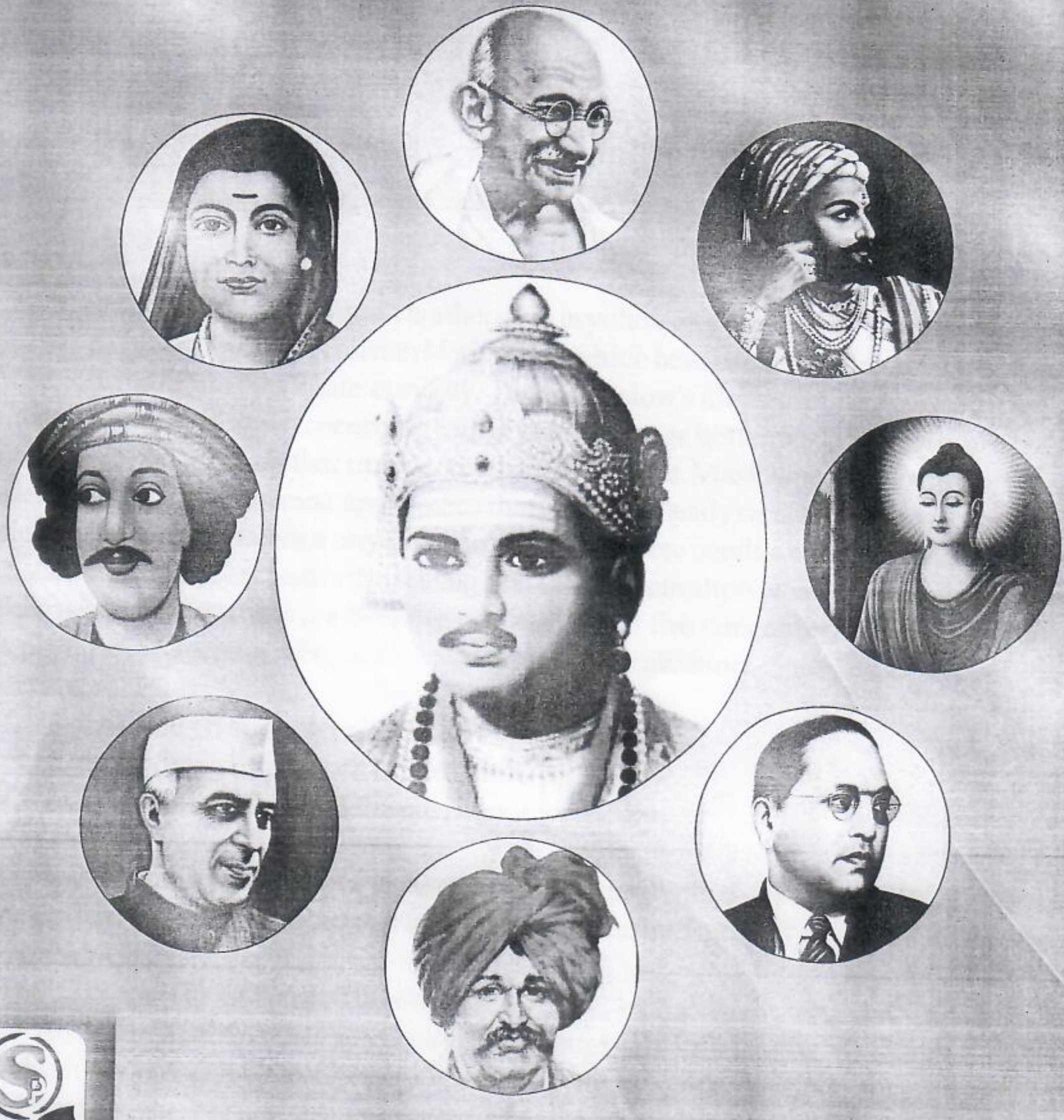

सुमन प्रकाशन, लातूर

Ed Suman prakashan
ISBN No:- 978-93-89517-

31.
A Critical Analysis of Maslow's Need Hierarchy Theory

Mr. Satyanarayan R. Rathi
Assistant Professor
Department of Commerce
K.K.M. College, Manwat, Dist- Parbhani(MS)
Email-rathisrr@gmail.com

Introduction:

Maslow's hierarchy of needs is a theory in psychology, proposed by Abraham Maslow in his 1943 paper 'A Theory of Human Motivation' which he subsequently extended to include his observations of humans innate curiosity. Today, Maslow's ideas and theories are termed as the most relevant strategies concerning employers to arrange better working environment for employees in order to satisfy their unique organizational needs. Maslow put extraordinary efforts in order to develop management approaches that enable the analysis of basic human needs. All people have a variety of needs at any given time, some of these needs are satisfied and others are unsatisfied. An unsatisfied need is the starting point in the motivation process. According to A. H. Maslow needs are arranged in a hierarchy or a ladder of five successive categories, such as Basic physiological needs, safety, social, esteem and self realization.

Objectives of Study:

- To make the critical analysis of need hierarchy theory.
- To focus on the importance of need hierarchy theory.
- To study the limitations of the need hierarchy theory.

Methodology:

The present research paper is descriptive in nature. This study is completely based on secondary data collected from various books, national and international journals, News papers and various websites.

Maslow's Hierarchy of Needs Theory:-

Abraham Maslow was a psychologist who studied human motivation and concluded that individual needs can be arranged in a hierarchy, which is made up of five distinct levels. He argued that the most basic needs must be satisfied before seeking out higher order needs. He also argued that these needs are instinctive. The five levels of needs are described below

1. Physiological needs:- These needs are subsistence needs that individuals require in order to survive; food, shelter, oxygen, water, organizations might satisfy this needs by providing an income that enables employees to provide for their physiological needs.

2. Safety needs:- These are the needs which serve to protect individual from outside threats. Examples include shelter, security, a structured environment. An organization can help satisfy these needs by providing safe working conditions, job security, comfortable surroundings.
3. Belongingness:- This is a social need that is met when people have affection, love, friendship. Organizations often help to meet this need through teamwork and various social opportunities within and outside the workplace.
4. Self-esteem:- This focuses on the need for recognition and respect from others, acknowledgement of competence, independence. Often organizational members can fulfill this need with promotions or awards.
5. Self-actualization:- These needs are not as easily defined, but relate to developing one's full potential. People who are able to meet this need appreciate and accept themselves and others, and have very clear perceptions of reality.

Theory suggests the following points:-

- There are five levels of needs.
- All these needs are arranged in a hierarchy.
- Once a need is satisfied it ceases to be a motivating factor.
- Once one level of need is satisfied the next level of need will emerge.
- The physiological and security needs are finite but the needs of higher order are infinite so higher level needs are dominant.
- Maslow suggests that various levels are interdependent and overlapping hence it influence over human behavior.
- This theory is very simple, common and easily understandable.

Importance of Need Hierarchy Theory:-

- The theory helps the managers in understanding how to motivate employees.
- The theory is dynamic because it presents motivation as a changing force, changing from one level of needs to other.
- The theory helps to explain why one man behaves differently from another in a similar situation and at the same tome suggests something that all men have in common.
- The theory extends to all areas of man's life instead of being limited to the work. Situation only. Because Maslow attempts to explain motivation in all phases of life his theory is useful to teachers, ministers and many others in positions of leadership.
- The theory gives some insight into history and future trends.
- The theory point out a fact which is ignored in the conventional approach to the management of people, namely a satisfied need is not motivator of behaviour.

Limitations of Need Hierarchy Theory:-

- Maslow's hierarchy of need is not applicable at all times in all places and in all circumstances.
- Some people do not require social needs because they might have lost love during their

childhood.

- The levels of needs of different people are not equal. The reason is that there is a long experience in the lower level needs.
- The perception, expectations & experience of an individual are responsible for his behaviour. These do not result in the needs classification by Maslow.
- A single need cannot motivate any individual. There is a need of several needs to constitute proper motivation.
- Some needs do not motivate the entire worker. A need may motivate one worker; it may not motivate another worker.

Conclusions :

The Abraham Maslow's theory is very important and has a connection with function of human resources. There are five levels of needs such as Basic physiological needs, safety, social, esteem and self realization. The basis of Maslow's motivation theory is that human beings are motivated by unsatisfied needs, and that certain lower factors need to be satisfied before higher needs can be satisfied. With this idea the hierarchy of needs is still the most well known and recognized theory in social science.

References :

1) T. Ramasamy (2007) Principles of Management, Himalaya Publishing House, Mumbai.
2) Dr. Chandan Bora, Dr. Sanjay Jadhav, Dr. P. B. Kharat & Dr. Kadrekar P. G. (2009) Business Management, Aditya Publications, Nanded.
3) P. C. Tripathi & P. N. Reddy (2010) Principles of Management, Tata McGraw Hill N. Delhi.
4) Gene Burton & Manab Thakur (2010) Management Today, Principles and Practice, Tata McGraw Hill, N. Delhi.
5) Websites.

❋❋❋

Submitted to IQAC - 27/10/2020 Publication — 2020

About the Book

This Third volume of the book under the series '*Empowering Indian Economy*' is an attempt to identify impact of slogans, positive or otherwise, on the economy, its components, and on the people at large. Slogans, basically economic slogans, were the major drives between 2014 and 2019 Union elections, as they were always be. So, the idea of Sloganomics evolved and taken a shape of this volume of book covering 14 research papers accepted from across the country and covering topics related to Make in India, Swachh Bharat Swasth Bharat, Sabka Saath, Sabka Vikaas, Har Ghar e-Sakshar, Mera Khata, Bhagya Vidhata, Kaushal Bharat, Kushal Bharat, and Gram Swarajya. Chapters in the books have been placed in order of policy they represent for uniform understanding of the government initiatives and researchers' observation on their part. The themes covered and the chapters incorporated in this book will surely fulfill the expectations of readers and scholars from different subjects and Diasporas.

About the Editors

Dr. Ashish Kant Chaudhari, is working as Assistant Professor in Faculty of Commerce, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh since February 2014. He was formerly Assistant Professor in Department of Commerce, IGNTU, Amarkantak, Madhya Pradesh. At present he has in his credit 20 research papers in national/international Journal & one book. He has specialized in Finance, Banking, and Human Resource Management.

Dr. Chinmoy Kumar Roy is working as Assistant Professor in Faculty of Commerce, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh since February 2014. He did his graduation from Shri Ram College of Commerce, Delhi University and post-graduation from Department of Commerce, Delhi School of Economics, Delhi University. He holds Ph.D. degree in Commerce from Faculty of Commerce, Banaras Hindu University. His subject of specialisation is International Marketing and Finance.

Dr. Amit Manglani is working as Assistant Professor in Department of Commerce, Guru Ghasidas Vishwavidyalaya, Bilaspur, Chhattisgarh since January 2012. He had been a regular faculty member at Assam University, Diphu Campus; and a faculty member on contractual basis at Rajiv Gandhi South Campus (RGSC) -Banaras Hindu University (BHU), Barkachha, Mirzapur in his earlier academic assignments. He has to his credit 12 research papers published in reputed national and international journals. He has specialization in Finance and his research interest incorporates FDI, Stock Market Volatility, Spillover Effects, Retail Business, Panel Data Analysis, Hedge Fund Analysis and similar related areas of Finance.

NEW DELHI PUBLISHERS

Head Office:
90 Sainik Vihar, Mohan Garden,
Uttam Nagar, New Delhi-110059
Corporate Office:
7/28, Room No 208, Vardaan House,
Ansari Road, Daryaganj, New Delhi-110002
Branch Office:
216, Green Park, Narendrapur, Kolkata
Phone number: 011-23256188, 9953694312, 9582248909

Price ₹ 995/-
ISBN: 978-93-88879-86-6

SLOGANOMICS
Empowering Indian Economy
Volume III
Ashish Kant Chaudhar
Chinmoy Kumar Roy
Amit Manglani

SLOGANOMICS

Empowering Indian Economy

Volume III

Ashish Kant Chaudhari
Chinmoy Kumar Roy
Amit Manglani

"Har Ghar e-Sakshar"

PRADHAN MANTRI GRAMIN DIGITAL SAKSHARTA ABHIYAN

Har Ghar e-Sakshar PMGDISHA

Chapter 10

An Evaluation of Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan (PMGDISHA)

Mr. Satyanarayan R Rathi

Assistant Professor, Department of Commerce, K.K.M. College, Manwat, Dist- Parbhani (MS) India

Email: rathisrr@gmail.com

ABSTRACT

Numerous studies have been conducted on digitization and digital India their benefits, threats, opportunities but not a single study have been made to evaluate the benefits of the *Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan* (PMGDISHA) which is implemented to empower the citizens in rural areas by training them to operate computer or digital access devices (like tablets, smart phones etc.), send and receive e-mails, browse Internet, access Government services, search for information, etc. and hence enable them to use the Information technology to actively participate in the process of nation building. Without the success of this scheme or digital literacy in rural areas India can't reach the target of digital India. So, there is need to evaluate the scheme of *Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan* for its further better implementation at the ground level.

Keywords: *Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyaan, PMGDISHA, digitization, digital India, Digital Literacy*

I. INTRODUCTION

According to the 71st NSSO Survey on Education of year 2014, and 6% of provincial family units have a PC. This features In excess of 15 crore provincial family units (@ 94% of 16.85 crore families) don't have PCs and a noteworthy number of these families are probably going to be carefully unskilled. The *Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan* (PMGDISHA)

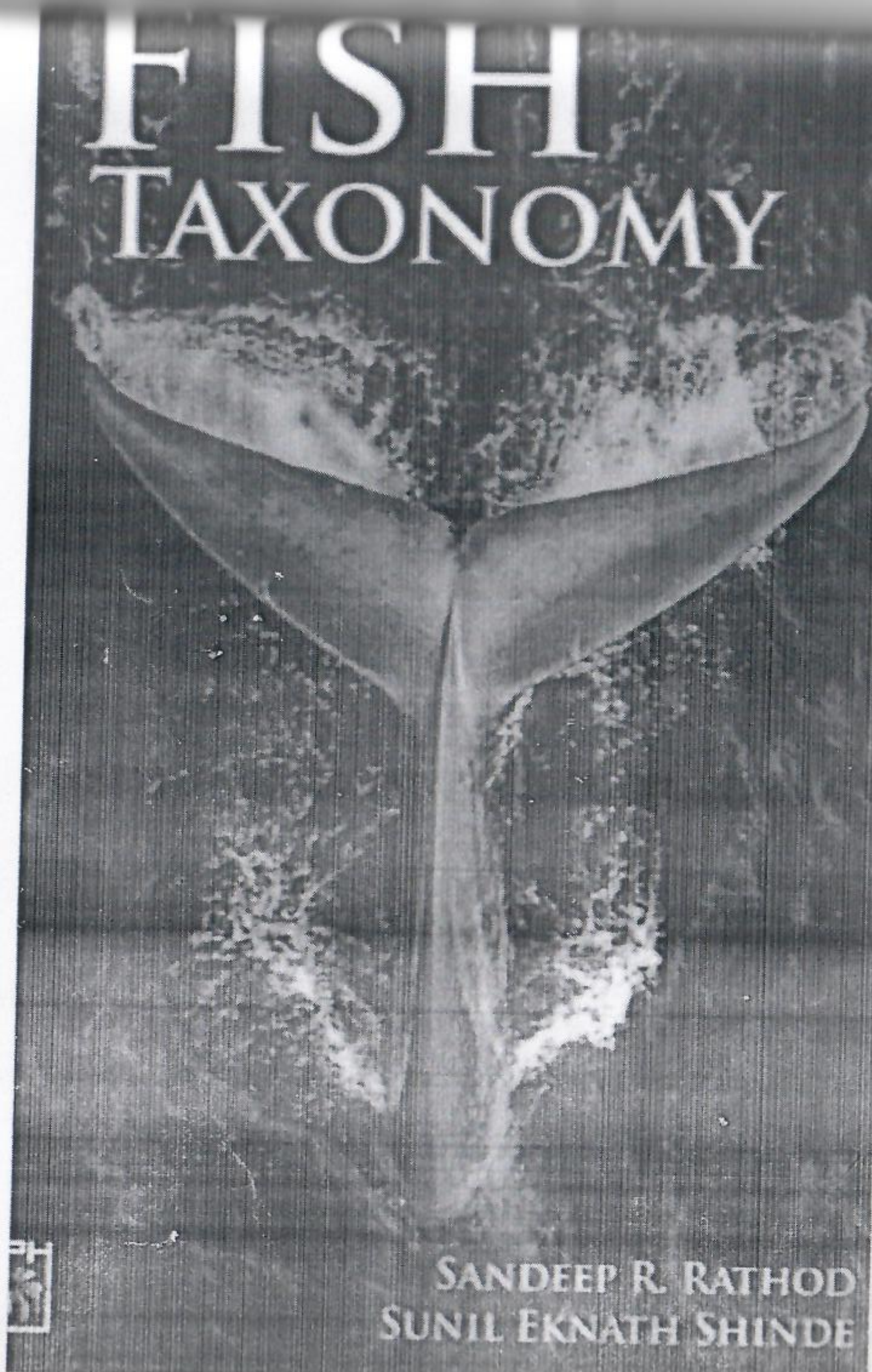

FISH TAXONOMY

The book is planned to fulfil the long felt need of fishery science stu[...] and also for Research student at the graduate, post-graduate and [...] level of all Indian universities. It is written in most simple and artic[...] language supplemented with well illustrated diagram and photograp[...]

The book has been divided into four sections. The first is an introdu[...] section describing the terminology and general descriptions o[...] taxonomy. Then second section is fish identifications keys in which [...] the information about how fishes identified accurately. Third section [...] Taxonomy sections have been classified fishes in different fa[...] description and their occurrence then next fourth section is refere[...] This book is adequately illustrated well labelled diagram with colo[...] images of fishes.

Related Title -

Fundamentals of Fish Taxonomy
by Jayaram, K.C

Aquatic Biology & Fisheries Science
by Saxena, A.K

NPH NARENDRA PUBLISHING HOUSE
Publishers & Distributors
C-21, Vatsal Apartment, Sector-9, Rohini, DELHI - 110085

BIOINFOLET 17 (1A) : 63 - 65, 2020

FISH DIVERSITY OF SINDHFANA RIVER AT MAJALGAON, DISTRICT BEED (M.S.)

Sandeep R. Rathod

Katruwar Arts, Ratanlal Kabra Science and B.R.Mantri Commerce College, Manwath Dist-Parbhani.(MH) India.

ABSTRACT

Fish diversity studies were undertaken during July-2015 to June-2016 to study varieties and abundance of fresh water fishes in Sindhfana River at Majalgaon, district Beed (M.S). The results revealed occurrence of 25 fish species belonging to 5 orders, 11 families and 20 genera. The order *Cypriniforms* was found dominant with 13 species, followed by *Perciformes* (6 species), *Siluriformes* (3 species), *Synbranchiformes* (2 species) and *Beloniformes* with 1 species.

Key Words: Fish diversity, Sindhfana River, at Majalgaon.

Introduction

In the field of fish Diversity there is valuable involvement by many researcher Jayaram, (1981); Singh, (2005); Joshi and Sakhare, (2002); Mahapatra, (2003); Rajalaksh and sreelathak, (2005); Vijay Kumar *et al.*, (2008); Rathod *et al.*, (2008); Ashashree *et al.*, (2008). Looking at commercial as well as economical importance and scope of fish and fisheries especially in Maharashtra region, it is crucial to study the distribution and the availability of fish from freshwater reservoirs and rivers.

Present investigation was undertaken to study the fish diversity Sampling station at Majalgaon is located on river Sindhfana one of the tributaries of Godavari on right bank. This station is nearby Majalgaon, a taluka place which is located in Beed district of Maharashtra.

Material and Methods

Fishes were collected from sampling station with the help of local fishermen using mosquito net, gill nets, cast nets and drag nets. Fishes were then brought to laboratory and preserved in 10 % formalin. The fishes were identified up to the species level following Day (1976); Jayaram (1999) and Talwar and Jhingran (1991).

Results and Discussion

In the present study, 25 species belonging to 20 genera 11 families and 5 orders were recorded. The members of Order Cypriniformes were dominant with 13 species, followed by Perciformes (6) Siluriformes (3) Synbranchiformes (2) and Beloniformes (1).

Cypriniformes included *Salmostoma navacula, Puntius ticto, Rasbora Daniconias, Puntius sophore, , Garra mulya, Nemachilus botia Chela laubuca Cyprinus carpio carpio, puntius sarana sarana, Cirrhinus mirgala, Cirrhinus reba, Catla catla* and *Notopterus chitala.* Among Perciformes *Chanda nama, Channa Punctatus Glossogobius giuris giuris, Oreochromis mossambicus Channa marulius and Channa striatus* Siluriformes was represented by *Mystus cavasius Aoricthys aor* and *Ompak bimaculatus.* Synbranchiformes included *Macrognathus pancalus* and *M. armatus,* while Beloniformes was represented by a single species *Xenentodon cancila* (Table 1)

Similar, results have been reported by Sakhare and Joshi (2003) who reported 34 fish species in reservoirs of Parbhani Dist. of Maharashtra. Sarwade and Khillare, (2010) recorded 60 species of 36 genera 15 families

and 6 orders from the Bhima River during Jan 2008- Dec 2009. Rathod and Shinde (2012) reported 41 fish species belonging to 5 orders, 15 families and 28 genera from Wainganga river at Pauni.

Acknowledgments

The authors are thankful to the Principal, K.K.M. College, Manwath, Dist. Parbhani 431505 (M.S) India for providing laboratory and library Facilities.

References

Day, F. (1967) *"The fishes of India "*Vol. 1 and 2, Jagamander agency, New Delhi.

Jayaram, K.C. (1999) "*The fresh water fishes of the Indian Region* ", Narendra Publisting house, Delhi.

Talwar, P.K. and Jhingran, A. (1991). *"Inland fishes of India and adjacent countries"* Vol. 1 and 2. Oxford and IBH publishing Co. New Delhi

Rathod S.R.,Shinde S.E.(2012). *Bionano frontier* **5(2),** 256.

Sakhare, V.B. and Joshi, P.K. (2003) Water quality of Migni (Pangaon) Reservoir and its significance to fisheries ABN-008. *Nat. Conf. Recent Trends Aquat. Biol.*, 56.

Sarwade, J. P. and Khillare, Y. K. (2010). *The Bioscan.* **1;** 173.

Rathod, S.D. Malu, R.A, Dabhade, D.S., Patil, P.S., Charian , A.P. and H.U. wanjari (2008). *J.Aqua. Bio* **23 (2):** 1720.

Mahapatra, D.K. (2003) *Orissa. Fishing chimes.* **22 (10&11)** : 76

Joshi, P.K. and Sakhare V.B. (2002) Maharastra fishing Chimes. **22(4)** : 40

Jayaram, K.C. (1981). "*The fresh water fishes of India"*. ZSI, New Delhi, pp 1-438

Ashashree, H.M. Venkateshwarlu and H.M. Reneuka swamy (2008). *Advances in aquatic ecology,* **2** : 95.

Singh, P.P. (2005) *chattisgarh state fish chime,* **23 (10 & 11)** : 140

Rajalaksh, M.S. and sreelathak (2005) *Indian J.Aqua Biol.***21(1):** 45

Vijay Kumar, K, Vijay Laxmi and Zeba Parveen (2008). *The Ecoscan* **2(2):** 161

Table 1. Fish diversity of Majalgaon sampling station, Sindhfana River (July 2015 – June 2016).

Order	Family	Scientific name	Common name	Status
Cypriniformes	Notopteridae	*Notopterus chitala*	Chitala	+
	Cyprinidae	*Salmostoma navacula*	Palai	+++
		Chela laubuca	Bhataka	+
		Rasbora Daniconias	Rasbora	++
		Cyprinus carpio carpio	Kombada	+
		puntius sophore	Tepli	++
		Puntius ticto	Choti tepli	+++
		puntius sarana sarana	Puntis	+
		Cirrhinus mirgala	Mirgal	+
		Cirrhinus reba	Borali	+
		Catla catla	Catla	+
		Garra mulya	Malaga	++
	Balitoridae	*Nemachilus botia*	Boti	++
Siluriformes	Bagiridae	*Aoricthys aor*	Shingada	+
		Mystus cavasius	Katarna	++
	Siluridae	*Ompak bimaculatus*	Pabda	+
Beloniformes	Beonidae	*Xenentodon cancila*	Choch masa	++
Synbranchiformes	Mastacembelidae	*Macrognathus pancalus*	Bam	++
		Mastacembelus armatus	Vambat	+
Perciformes	*Chanidiae*	*Chanda nama*	Zajrin	++
	Channidae	*Channa marulius*	Maral	+
		Channa striatus	Dhok	+
		Channa Punctatus	Dhok	++
	Gobiidae	*Glossogobius giuris giuris*	Gurius	++
	Cichlidae	*Oreochromis mossambicus*	Tilapia	+

+++→ most abundant, ++ → abundant, + → less abundant

संत एकनाथांच्या भारुडातील समाजदर्शन

प्रा. विनायक जाधव

सहायक प्राध्यापक,

के.के.एम.महाविद्यालय,मानवत.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या धार्मिक जीवनात अकराव्या, बाराव्या शतकात भक्ती व विरक्ती यांच्या स्फुर्तीतून नवनव्या पंथाचा उदय झाला. हे पथ विविध विचारसरणीचे असले त्यांच्यात आपआपसात जरी विरोध असला तरी त्यांच्यातील एक समान धागा म्हणजे ते सर्वच अनार्य–अब्राहमणी परंपरेचे पाईक आहेत. ''महाराष्ट्र हा मुळचा अवैदिक व शिवभिमानी प्रदेश होय''(१) या विचारधारेतुनच नाथसंप्रदाय शैवसंप्रदाय, महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायाचा उदय झाला. वारकरी संप्रदाय महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या पंथोपंथापैकी एक संप्रदाय ऐवढेच या संप्रदायाचे स्थान नक्कीच नाही. बाराव्या शतकापासून सुरु झालेली व आजपर्यंत चालत आलेली ती एक धार्मिक व सामाजिक चळवळ आहे. या चळवळीने संस्कृती संरक्षण व समाजप्रबोधन हि दोन्हीही कार्ये केली आहेत.'वारी' या शब्दावरुन 'वारकरी' असा शब्दप्रयोग रुढ झालेला असावा असा तर्क करता येतो. कै.वि.का. राजवाडे यांनी 'वारी' या शब्दाची उत्पत्ती दिली ती अशी ''वारि–री (प्रावाशांची टोळी) = वारी. पंढरीची वारी म्हणजे पंढरीला जाणाऱ्या प्रवाशांची टोळी''(२)

वारकरी संप्रदायाची सुरुवात भक्तराज पुंडलीकापासुन सुरु झालेली आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी वैचारिक अधिष्ठान देऊन वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला. संत नामदेवांनी या पंथाचा प्राचार केला. परकीय आक्रमणाच्या काळात पुर्नजिवित करण्याचे काम संत एकनाथांनी केले. या संप्रदायाला अत्युच्य शिखरावर पोहचविण्याचे काम संत तुकारामांनी केले. हे कार्ये करत असताना या संतानी विविध ग्रंथरचना, अभंगरचना, गौळणी व भारुड रचना केली. भारुड हा रचनाप्रकार वारकरी संतानी उदयाला आणला व तो लोकप्रिय केला. भारुडाची रचना संत ज्ञानेश्वरांपासून सुरु झालेली आहे. हा रचना प्रकार समाजात लोकप्रिय करण्याचे श्रेय संत एकनाथांना जाते. संत एकनाथांच्या भारुडातील समाजदर्शन पाहण्यापुर्वी भारुडाचा अर्थ पाहू.

'भारुड' या शब्दाचा अर्थावरुन भारुड या शब्दाच्या विविध व्युत्पत्तीवरुन सर्वसामान्यपणे 'भारुड' या लोकगीत प्रकारचे स्वरुप स्वर घुऊ शकते. महाराष्ट्र भाषा कोशमध्ये ''सांगू लागले असता एकाएकी संपायचे नाही आणि समजोन येणारालाही एकाएकी पुर्वापार संधान जुळुन आकलन होऊ नये असे लांबच सांप्रत झालेले वर्तमान.''(३) तसेच माल्सवर्धचा शब्दकोशात "(A) A long intricate and tiresome history , story o account or a dull prosing narration of it. (B) An obscure and difficule stanza or paragraph or a puzzle" (४) शब्दकोशातील अर्थानुसार भारुडाचे स्वरुप पाल्हाळीक दुर्बोध असते. पांगारकरांनी 'भारुडा'ची उत्पत्ती सांगीतली. ''बहुरुढ म्हणजे लोकप्रिय, बहु या शब्दाचा अपभ्रंश 'भा''भो' असा होतो. त्यामुळे बहुरुढ भारुड–भारुड ''(५) भारुड हे समाजात लोकरुढ झालेले होते. डॉ. नांदापूरकरांच्या मते ''भारुड हे द्विमुखी असते. त्याची दोन तोंडे म्हणजे दोन अर्थ असतात. भारुडाचे शरीर शब्दरचना एकचं असले

तरी त्याचे अर्थ दोन असतात. एक वाच्यार्थ आणि दुसरा लक्ष्यार्थ. एक व्यावहारिक अर्थ आणि दुसरा पारमार्थिक अर्थ''(६) भारुडातून सर्वसामान्य माणसाला अध्यात्मिक तत्वज्ञान लोकभाषेत तत्वज्ञान सांगण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे करत असताना तत्कालीन समाजजीवनातील देवदेवता, देवतांचे उपासक, सण, उत्सव, रिती याद्वारे अधिक तत्वज्ञान पटवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

भारुड हा एक नाटयात्मक कलाप्रकार आहे. भारुडाची रचना पदयात्मक असते. गेयता हे भारुडाचे वैशिष्टये आहे. भारुड हा काव्यप्रकार केवळ गायनासाठी व ऐकण्यासाठीच नसून तो पाहण्यासाठी असतो. भारुडात सोंग व संपादणी असतो. पहिल ध्रुवपद घोकून घोकून म्हणत असताना मुख्य पात्र नाचत असते. काव्य, नाटय व नृत्य यांच्या समन्वयातून भारुड आकाराला येते. याला संपादणी म्हणतात. संपादणीत आभिनय गीतगायन व गदयसंवादातुन स्पष्टीकरण प्रेक्षकांपुढे सादर केले जाते. सोळाव्या शतकात संत एकनाथांनी पारमार्थिक तत्वज्ञान लोकभाषेत सांगण्यासाठी ३५० भारुडे विविध विषयावर लिहिली. यात लोकदेवता,देवतांचे उपासक, लोकविधी सणउत्सव, तत्कालीन खेळ, वाद्य, प्राणी आदी गोष्टींचा उपयोग रुपक योजनेसाठी उपमान म्हणुन उपयोग केला. या उपमानातून तत्कालील समाजजीवनाचे दर्शन एकनाथांच्या भारुडातुन घडते. त्याचा अभ्यास काही मुददयांच्या आधारे करता येईल.

१. राजकीय परिस्थितीचे दर्शन :

संत एकनाथांच्या काळात पैठण परिसरात अहमदनगरच्या निजामशाहीच राज्य होतं. हि मुस्लीम राजसत्ता होती. धर्म, भाषा व संस्कृती सर्व मुस्लीम होते. या काळात समाज सर्वांगाने पारतंत्र्यात होता. यांचे चित्रण 'अर्जदस्त' या भारुडातून येते. ''अर्जदस्त अर्जदार बंदगी बंदेनवाज साहेब आलेकम् सलाम '' (७) या मुस्लीम राज्यांना राजसत्तेची लालसा होती. या लालसेपोटी राज्याचा विस्तार करण्यासाठी त्यांनी गावपातळीपासुन ते प्रधानपर्यंत राजकीय आधिकाऱ्यांना अमर्याद अधिकार दिले. या अधिकरामुळे अधिकारी जनतेची पिळवणूक करु लागले. जनता हैराण झाली. यांचे चित्रण अर्जदस्त, किल्ला, अभयपत्र, ताकीदपत्र, जाबचिठ्ठी, अर्जाचा जाब या भारुडात येते.

२. सामाजिकस्थितीचे दर्शन :

या काळात समाजव्यवस्था चातुर्वण्यावर आधारलेली होती. समाजाचे रक्षण करणारे राजकीय पारतंत्र्यामुळे दुर्बल बनले. गाई पाळणे ब्राम्हणांना अशक्य झाले. वैश्य व शुद्र यांचे व्यापार व शेती हे व्यवसाय लुटीमुळे मोडकळीस आले. समाजात अंधश्रध्दा, खोटेपणा, दुराचार बोकळला. अशा स्थितीत अनेक पाखंडी पंथ उदयाला आले होते. ते अडाणी निरक्षर लोकांना फसवू लागले. वर्णव्यवस्थेतून जातीव्यवस्थेने उग्ररुप धारण केले होते. समाजात अस्पृश्यता धार्मिक क्षेत्रात नाहीशी करण्याचा प्रयत्न भारुडातून झाला.

''का रे महारा बदमस्ता। का हो ब्राहमणबाबा भलतेंच बोलता । तुझे बापाचे भय काय । मायबाप तुमचें आमचें एकच हाय । ऐक ऐसें बोलू नको । निर्गुणापासून अवघें झालें ।''(८) या भारुडात अस्पृश्यतेबरोबरच सामाजिक,कौटुंबिक जीवनाचे दर्शन घडते. मध्ययुगात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय होता. अल्पभुधारक, शेतमजुर हे दारीद्रयात जीवन जगत असत. त्यांचे दारीद्रयाचे चित्रण भारुडात येते. ''मोडकेंसे घर तुटकेसे छप्पर । देवाला देवघर नाही ।। १।। मला दादला नलगे बाई ।धृ।। फाटकेच लुगडे, तुटकीसी चोळी शिवाया दोरा नाही ।। २।। ''(९) हा संसार दारिद्रयाने भरलेला आहे.

संसारात उणीवाच उणीवा आहेत. दारीद्रय आपल्या वाटयाला येऊ नये असे त्याकाळातही सर्वच मुलींना वाटत होते. मुलींना आपण संसारात आनंदी राहावे असे वाटत होते. त्यांना सासूसासऱ्या पासून त्रास होत असे. ''सासरा माझा गावी गेला। तिकडेच खपवी त्याला ।। २।। सासू माझी जाच करती। लवकर निर्दाळी तिला।। ३।।''(१०) संसारातील दु:ख, वेदना, संसारीक जीवन, सामजिक विधी, परंपरा, हुंडा, संसार, लग्न, हळदुली या भारुडातून चित्रीत होतात.

समाजातील उपेक्षित स्त्रीयांचे दर्शन भारुडात होताना दिसते. या उपेक्षित स्त्रीयांशी समाज कोणतही संबंध ठेवण्यास तयार नसतो. सामाजिक विधीत या स्त्रीयांना टाळले जाते. उदा. सौरी, कुंटीग, शंखीग, डंखीग,भटीग या भारुडात या स्त्रीयांचे चित्रण येते. सौरी म्हणजे देवदासी ती देवास वाहिलेली स्त्री. जगजोडी म्हणजे देवदासी जग म्हणजे सर्व अर्थाने झोडी म्हणजे वापरणे, उपभोग घेणे होय. जगझोडी म्हणजे सर्वांनी उपभोग घ्यावयाची स्त्री होय.

'जगझोडी जग झोडी। नांव ठेविले लाडी ।। १।। पाल मांडिले वेशिपाशी । आला गेला भोगितो मशी ।। २।। (११)

एकनाथांनी तत्कालीन समाजातील सुक्ष्मातिसुक्ष्म गोष्टींचे चित्रण भारुडात केल्यामुळे तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन घडते.

३. लोकदेवदेवतांचे चित्रण :

संत एकनाथाच्या भारुडात तत्कालीन समाजजीवनातील अनेक देवदेवांचे प्राबल्य आहे. यात कुलदेवता, ग्रामदेवता यांचा समावेश आहे. या देवता पुरुष व स्त्री या दोन्ही रुपात आहेत. या देवतांची पुजा मानसिक आधार व जीवनाला सुरक्षा मिळविण्यासाठी केला जातो. या देवतांचा लाकमानसावर मोठा प्रभाव दिसून येतो. 'महालक्ष्मी' भारुडातून तुळजापूर, माहुर, कोल्हापुर येथील भवानी मातांचा उल्लेख येतो.

''अक्षलपूर भवानी दार उघड बया। माहुर लक्ष्मी दार उघड बया। कोल्हापुर लक्ष्मी दार उघड बया। तैलंग लक्ष्मी दार उघड बया। पंढरपुर निवासिनी दार उघड बया। उदो उदो उदो उदो.. ''(१२)

'महालक्ष्मी' या भारुडा बरोबरच 'अंबा' या भारुडातून तुळजापुरची भवानी 'यलमा' या भारुडातून गडहिंग्लजची यल्लमा ' सटवाई','मरिआई','मेसाबाई' या भारुडातून ग्रामदेवता, त्यांचे उपासनिधी या देवतांची ठिकाणे, देवतांचा प्रकार यांचे दर्शन घडते.

४. लोकसंस्कृतीच्या उपासकाचे चित्रण :

तत्कालीन समाजात दोन स्तरात विभागला गेलेला दिसून सेतो. एक अभिजन आणि दुसरा बहुजन. या बहुजन समाजामध्ये लोकदेवतांप्रामणेच लोकदेवतांचा उपासकाबद्दल आकर्षण होते. अशा उपासकांचे चित्रण एकनाथांच्या भारुडातून येताना दिसते. कुरमुडया जोशी हा मराठी लोकसंस्कृतीच्या भविष्यवेत्ता होय. तो गावोगावी फिरुन भविष्य सांगत असतो. त्याला 'होरा' सांगणे असे म्हणतात.

''मी परात्पर पर जोशी । होरां सांगेन संत समेसी। माझें वचन मानाल मानसीं। तरी दृढ निश्चयेंसी परिसावें नाना ।। १।।''(१३)

संत एकनाथांचा कुरमुडया जोशी भक्तीने चौऱ्यांशी योनीचा धोका टळेल हे भविष्य सांगतो त्यांचा 'वासुदेव' काम,क्रोध सोडायला सांगतो, 'पोतराज' अविवेकाचा आसुड ओढतो. याच बरोबर पांगुड, कोल्हाटी, डोंबारी या लोकसंस्कृतीच्या उपासकाचे दर्शन एकनाथांच्या भारुडातून घडते.

५. देवदेवतांच्या उपासविधीचे दर्शन :

संत एकनाथांच्या काळात महाराष्ट्रात असलेल्या विविध देवतांच्या विविध उपासनापध्दती होत्या. या उपासना पध्दतीचा उल्लेख त्यांच्या भारुडात येतो. तुळजापुरच्या तुळजाभवानीचा गोंधळ घातला जातो. हाती घेतलेले कार्य निर्विघ्नपणे पार पडावे यासाठी गोंधळ घातला जातो. 'गोंधळ' हा 'गोंधळी' या पुरोहिताच्या सहायाने घातला जातो. एक गोंधळी संबळ वाजवितो तर दुसरा गोंधळी टाक वाजवितो.

"करुनी शुध्द मार्ग ठाव तो पुसिला। अज्ञान ज्योति रुपें पोत पाजळिला। सज्ञान सदक्ति संबळ लाविला। त्रिभुवना माझारी तुझा गोंधळ मांडिला वो।। १।।"[१४] या भारुडात गोंधळविधीचे दर्शन घडते. त्याचबरोबर 'जागर' विधीत देवतांच्या कथा गायिल्या जातात. 'डाका' या विधित अनेक देवतांना आवाहन करुन त्यांची पुजा केली जाते. 'जोगवा' मागुन उदर निर्वाह केला जातो. या लोकविधीचे दर्शन भारुडातून घडते.

६. भारुडातील सण—उत्सव :

मध्ययुगीन काळातील मानवी समाज उत्सवप्रिय होता. त्याकाळात धार्मिक सण, उत्सव मोठया उत्साहात साजरे करण्यात येत होते. त्याकाळात दसरा,कृष्णष्टमी,होळी, शिमगा हे सण उत्सव साजरे केले जात असत. 'होळी' भारुडात 'देहचतुष्टयाची रचोनि होळी। ज्ञानाग्नि घालुनी समुळ जाळी।।' [१५] लाकडे,गोवऱ्या रचून होळी पेटविण्याची व तिला देवता मानण्याची प्रथा संत एकनाथांच्या काळात होती. होळीच्या दुसऱ्या दिवशी 'शिमगा' साजरा करण्याची परंपरा होती हे शिमगा भारुडातील उल्लेखावरुन लक्षात येते.

७. भारुडात आलेले खाद्य पदार्थ :

"दादला' या भारुडातून महाराष्ट्रातील दैनंदिन जेवणात असलेल्या खाद्य पदार्थाचा उल्लेख येतो. "जोंधळयाची भाकर आंबाडयाची भाजी। वर तेलाची धार नाही।। ३।।" [१५] जोंधळयाची भाकरी म्हणजे ज्वारीची भाकरी होय. आंबाडयाची भाजीत ज्वारीच पिठ मिसळून त्याची भाकरी करण्याची पध्दत त्यावेळी होती. आंबाडयाच्या भाजी बरोबरच कोहळयांची भाजी, वांगी,कारले,दोडकी या विविध भाज्या होत्या. साखरभात, आंबटभात, साधाभात हे भाताचे प्रकार. शिरा, पेढे,बर्फी, लाडू, शेवया आदी खाद्यपदार्थाचा उल्लेख येतो.

८. भारुडात आलेले खेळ :

संत एकनाथांच्या रुपकात्मक भारुडांतून समकालीन समाजातील खेळांचे दर्शन घडते. मुलींचे पिंगा, फुगडी हे खेळ तर मुलांचे विटीदांडू, चेंडूफळी,टिपरी, भोवरा, लपंडाई,एकीबेकी,वावडी, हमामा, हुतुतु, चिकाटी, झोंबी आदी खेळांचे वर्णन येते.

''फु फु फु फु फुगडी गे । दोघी घालूं झगडी गे । जाउनी महादारी गे। तेथे घालीन फुगडी गे ।। १।।'' (१६) एकनाथकालीन समाज क्रिडप्रिय होता. दैनंदिन कार्य करुन शारिरीक व मानसिक स्वास्थासाठी खेळाचे महत्व त्या काळात ही पटलेले होते. त्याकाळातील 'वावडी' हा खेळ आजच्या पंतगासारखा होता.

९. भारुडातून आलेले व्यवसाय :

समाज **चातुर्वण्यावर** आधारित होता. **ब्राहमण लोक** पुजापाठ, धार्मिक शिक्षण हि कामे करत असत. क्षत्रिय संरक्षण व राज्यकारभा करण्याचे काम करत असत. वैश्य व्यापार व शेती करत होते तर शुद्र समाजातील मिळेल ती कामे करत असत. या काळात शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. त्याल पुरक इतर व्यवसाय होते. 'कौल' या भारुडात यांचा उल्लेख येतो. 'विवेकाचा नांगर धरा। टाकवेल तितका कुणबावा करा। लहान थोर वाहवो बरा। कौल मस्तकी धरुनी ।। १०।। पेरणी करण्यासाठी जमीनीची पुर्वमशागतीची आवश्यकंता प्रतिपादन केली. या स्वरुपाचे शेतीशी निगडीत उल्लेख. 'माळी','कौल' या सारख्या भारुडातुन दर दळण, कांडण या भारुडातुन दैनंदिन कामे येतात.

१०. भारुडात आलेल्या शिक्षा :

संत एकनाथांच्या काळात परकीय सत्तेमुळे काही नविन शिक्षा आल्या होत्या. भारुडात खाली डोके वर पाय, गुडघ्यावर,कंबरेवर मार देणे, दगड मारणे आदी शिक्षा होत्या. त्याचबरोबर 'अखंड पाहती आपूला मान। तोंडावरी बैसेल जेव्हा वहान।' तोंडावर चप्पल मारणे, बंदीखाण्यात कोंडून मारणे, अग्निवरी चालण्याची, तोंडात अग्नि ठेवण्याची अशा शिक्षा होत्या.

११. भारुडातून आलेली वेशभुषा :

महाराष्ट्रत एकनाथांच्या काळात स्त्रीयासाठी लुगडे,चोळी पोषाख होता. एकनाथांच्या बाळसंतोष, शंखीण, डंखीण भारुडातून चोळीचा उल्लेख आढळतो. 'नव्या खनांची चोळी शिवली उराशी येईना गाठी रे। जरीचे काठ असलेले रुंद नऊवार लुगडे चा उल्लेचा येतो. लहान मुलांसाठी अंगुले, कुंचडे वापरत असत. पुरुष अंगरखा पगडी, पागोटे, टोपी शेला या वस्त्रांचा उल्लेख योतो.

१२. भारुडातून आलेली मोजमापे :

भारुडात दमडी, अर्धी दमडी,पै, ठब्बु या नाण्यांचा उल्लेख येतो. योजने, काहुर, कोस हे अंतर मोजण्याची मोजमापांचा उल्लेख येतो. धान्य मोजण्यासाठी शेर,दुसौरी, पासरी, मण, खंडी परिमाणे येतात. घटिका,पळ, प्रहर हि वेळ मोजण्याची परिमाणे येतात.

१३. भारुडातील शकुन, अपशकुन :

पिंगळा हा शकुन असणारा पक्षी मानल्याचा उल्लेख येतो.घुबड अपशकुन असल्याचा उल्लेख येतो.

समारोप :

संत एकनाथांनी भारुडातून अध्यत्मिक रुपक योजनेसाठी लौकीक जीवनातील गोष्टींचा 'उपमा' म्हणून वापर केला असला तरी यातून संत एकनाथकालीन समाजजीवने चित्रण आपल्या डोळयासामोर येतो. यातून सोळाव्या शतकातील राजकीय, सामाजिक, धर्मिक परिस्थितीचे दर्शन घडते.त्याकाळातील लोकांचे व्यवसाय, राहणीमान, रुढी, प्रथा, देवता, देवतांचे उपासना विधी, खाद्यपदार्थ, वेशभुषा आदी गोष्टींच माहिती मिळते. समकालीन समाजजीवनाचे यथार्थ दर्शन घडविण्यात संत एकनाथांच्या भारुडाचे सामाजिक महत्व अनन्यसांधारण आहे. संत एकनाथच्या भारुडातून सामाजिकता प्रत्ययास येते.

संदर्भ :

१. देशमाने,अशोक,'वारकरी अविष्कार','चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद' पृ.क्र.१५

२. संपा. बहिरट, बापट, 'वारकरी संप्रदास उदय व विकास' व्हीजन प्रकाशन पुणे, पहिली आवृती १९७२,पृ.क्र. १,२

३. डॉ. टेंबे शीला, 'एकनाथी भारुड एक चिकित्सक अभ्यास' (१९९४) कौस्तुभ प्रकाशन नागपूर, पृ.क्र. २२

४. उध्दत तत्रैव पृ.२२

५. तत्रैव पृ.२३

६.तत्रैव पृ २४

७. डॉ. ढेरे रा.चि., सकल संतागाथा ३, अभंग ३८५३ पृ. ७५६

८. तत्रैव जोहार ३८६३

९: संपा देशपांडे ब्रम्हानंद (१९९१) 'महासाधू ची एकनाथ महाराजांची भारुडे', कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद पृक्र. ४४

१०: तत्रैव पृ.क्र. ५२–५३ अभंग ५(३९१६)

११: उनि पृ.क्र ६१२ अं. ३७५६

१२: उनि. ३९१० पृ.क्र.७९४

१३: उनि अभंग क्र.३६८९ पृ ६९३

१४: उनि पृ.क्र. ८०५ अ.क्र. ३९२४

१५ : तत्रैव पृक्र. ७४४ अक्र ३८९२

१६. देशपांडे ब्रम्हानंद उनि प्र.क्र. ४४

१७ : तत्रैव पृ.क्र. ८५७, अभंग फुगडी ३९८०

Under the patronage of the
Indian
National Commission
for Cooperation with UNESCO

MCIMSD 2020

Virendrasinh Khandare
Editor in chief

MCI MSD 2020

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Under the patronage of the Indian National Commission for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

MCIMSD 2020 (Volume II) :
(A collection of articles, essays and research papers submitted to International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020)

ISBN978-81-89730-35-2

Publisher:
Lokvidya Prakashan
Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research,
Shivram Nagar, Parbhani 431 401

First edition:
21 February, 2020

All rights are reserved

Printer:
Pranav Printers
Sadashiv Peth, Pune

Price:
500 INR

No one should use any part of this book for any purpose without the prior permission of the editor.

The text contained in this book are articles, essays, research papers by various researchers, authors submitted to the International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020. Editor does not necessarily agree with the thoughts and opinions of the authors involved in this book. The author will solely responsible for his / her writing.

Mulwara Liveema, Praveni Salasma" also was presented in the book. But it is clear that author did not pay attention to the agriculture which is identical to Sri Lanka during the local reign. No sufficient discussion was staged on land ownership, land tenure and agriculture which corroborate the Sri Lankan identity.

Research Objective

Identifying land ownership, land tenure, the nature of agricultural cultivation and associated tradition of folk songs during the local reign which is identical to Sri Lanka.

Research Methodology

The research was mainly done through library reference department of archives, national library Colombo, libraries in Universities of Ruhuna and Peradeniya were immensely facilitative in the study based on primary and secondary sources. In addition more information about agriculture is gained through field studies.

Discussion

1 Tax revenue of the state

The major income of ancient Sri Lanka was the cultivation, thus, the major income of the king also was the grain tax paid by the farmers. The amount of tax the state declared was the very reasonable. This tax paid by common people can be found in different names in stone inscriptions and various literature sources "Bali, Kara, Bhaga, Panthi" are some of the names. This tax was referred in Mahawamsa (Mahawamsa ,1912: 35" 61 chap.) stone inscription found in Sri Lanka stated the names "Baka, Kara, Bali and Panthi" (Ranawella, 2003:243), Later inscriptions and literature sources state the terms "Karawwara, Badu Karawwara" for them. Not only that for efficient execution of tax policies many officers were recruited in the fields of agriculture and irrigation. The land tenure was more regulated. Gaining tax from state properties on the other hands was moving King's authority to different areas (Dheerananda, 2004:334). Stone inscriptions were found which stated cultivators in Anuradhapura and Polonnaruwa ere had to pay taxes if the lands were belonged to the state. Even by the time of the Kandiyan Kingdom the major income of the state was the income gained by cultivating lands. John Doyly (an English optician of colonial era) writes the land owner should handover the revenue from his harvest to the main fund (Somarathna, 2005:19). According to Doyly there was a kind of tax called "Kada Rajakariya" here, the citizens had to pay this tax directly to the treasury and it was paid in different portions of: money, rice, fruits and vegetables (Soamarathna, 2005:191) therefore it was clear that during local reigns the major source of income in the state treasury was the tax revenue received from lands.

2 Using a duty system for agriculture

The land tenure method prevailed in ancient Sri Lanka allowed its citizens to use any amount of state lands for agriculture free of charge. There was no any documentary proof that they

MCIMSD 2020 ISBN: 978-81-89730-35-2

175.	डॉ. रामचंद्र भिसे	पावरा जमातीतील 'वसतिस्थान' (घरे) एक सांस्कृतिक भाग	929
176.	रवीकुमार सकत	महानुभावांच्या इतिहासाची साक्ष देणारा जुना वारसा - श्री दत्त मंदिर पेठपिंपळगाव	934
177.	ऋतुराज गुरव	संत काशिबा गुरव महाराज यांचे कार्य कर्तृत्व	937
178.	सखाराम शिंदे	सीमाभागातील सांस्कृतिक व भाषिक पार्श्वभूमी	942
179.	सौ. संपदा गुरव	गुरव जमातीचे जाती वार्तापत्र शैव प्रबोधन एक तपपूर्तीचा प्रवास	950
180.	संदीप आगोणे	धनगरांची उत्पत्ती कथा	957
181.	डॉ. संगीता खुरद	माझे सांस्कृतिक संचित : माझा शाश्वत विकास	961
182.	डॉ. संजीवकुमार पांचाळ	सुताराची परंपरा व संस्कृती	968
183.	संतोष कांबळे	भारतीय लोकांमध्ये नवसाचे महत्व	976
184.	प्रा. संतोष शेळके	धनगर समाजातील पारंपरिक मेंढपाळ कुटुंबाच्या जीवनातील आर्थिक बाबी: एक अभ्यास	982
185.	सारंग पांचाळ	पेंडूचे निवृत्ती महाराज	987
186.	डॉ. सावंत एस. जी.	आधुनिक जीवन प्रणाली आणि प्रदूषण	991
187.	सत्यभामा सूर्यवंशी	मराठा समाजातील लग्नविधी : स्वरूप आणि अमूर्तता	1000
188.	शरदचंद्र पुसदकर	वऱ्हाड प्रांतातील गुरव समाज	1008
189.	प्रा. शारदा कच्छवे	लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची गीते	1011
190.	डॉ. शारदा राऊत	ग्रामीण परिसरातील म्हणी	1019
191.	डॉ. शिवाजी परळे	तमाशातील सोंगाड्या अर्थात विनोद	1022
192.	डॉ. शिवाजी सोनटक्के	चांभार समाज परंपरा व सद्यस्थिती : एक सिंहावलोकन	1028
193.	प्रा. शिवदास पावरा	आदिवासी पावरा जमातीतील सण – समारंभ	1036
194.	व्हावळे शिवप्रसाद	ब्र. भु. प. पु. रंगनाथ गुरुजी : परभणीकर	1041
195.	श्वेता राजगुरू	राजगडावरील राजगुरू	1046
196.	श्यामल दुधाटे	संत एकनाथ व भारूड	1052
197.	सोनाली इंगळे	मराठी भाषेचे बदलते स्वरूप	1057
198.	डॉ. सोनाली सिरभाते	प्राकृतिक चिकित्सेचा आधार - आहार विहार व मनोव्यापार	1062
199.	डॉ. साठे सुनील संभाजी	मातंगांची व्यवसाय संस्कृती	1065
200.	सुवर्णा राऊत	शैवसिद्धांत व प्रतीके	1072

आधुनिक जीवन प्रणाली आणि प्रदुषण

डॉ.सावंत एस.जी.

सहायक प्राध्यापक

के.के.एम.कॉलेज, मानवत

जि. परभणी, महाराष्ट्र

sarika.sawant6@gmail.com

प्रस्तावना : "निसर्ग आपुला सखासोबती

सदैव धरावी त्याची संगती"

संत तुकाबारायंपासून सर्व संतांनी आपल्याला हीच शिकवण दिली. पृथ्वी, आकाश,जल, वायु, आणि अग्नी (ऊर्जा) या पंचमहाभुतांवर आधारीत संपूर्ण सजीवसृष्टी आहे. निसर्गाने विश्वातील सर्वच सजीवांना अगदी जीवजंतुपासून ते मानवा पर्यंत प्रत्येकाला जगण्यासाठी उदरनिर्वाह करण्यासाठी स्वत:चे अस्तित्व टिकवण्यासाठी उपजतच बुध्दी दिली आहे.

निसर्ग ही एक अदभूत गोष्ट आहे. त्याचे वर्णन करायला शब्द कमी पडतील. वारे, वादळ,हवा, ढग,नदी,तलाव,ओढे,समुद्र, डोंगर,दऱ्या, पठारे, खडक, माती, झाडे, वेली, फुले, वनस्पती, असंख्य प्रजातींचे पशुपक्षी,कीटक, जीवजंतू, प्राणी, माणूस हे सारे निसर्गाचे अविभाज्य घटक असतात. या सर्व गोष्टी म्हणजेच पर्यावरण.

नेमके सोप्या भाषेत पर्यावरण म्हणजे काय? तर सर्व सजीवांच्या जीवनावर परिणाम करणारी त्यांच्या सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण.

पर्यावरणाचे अखंडत्व आणि सातत्य यावर सजीवसृष्टीचें अस्तित्व अवलंबून असते. पण याचबरोबर सजीवसृष्टीतील घटकांचे एकमेंकाशी असलेले सांमजस्य देखील या पर्यावरणाच्या निरंतर अस्तित्वाला आवश्यक असते.

'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे' असे म्हणणाऱ्या संत तुकारामांना सर्व सजीवांच्या अस्तित्वासाठी सौहार्दता असणे आवश्यक आहे आणि त्यातूनच पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल असे कदाचित म्हणायचे होते की काय? असे वाटते.

पर्यावरणाच्या समतोलावर सजीवसृष्टीचे आणि साहजिकच माणसाचे जीवन म्हणजेच पर्यायाने अस्तित्व अवलंबून असते.

समस्या : सध्या शहरातून पक्षांची संख्या नाहीशी होत आहे. साधारणपणे आपल्या आवारात आता सुंदर पशु–पक्षी येत नाहीत. पाण्याची पातळी तर एवढी खालावली आहे की कित्येक ठिकाणी हजार फुट बोअरवेल किंवा विहीर खणली तरीही पाणी लागत नाही. पाण्याच्या हव्यासापायी भूगर्भात अधिक खोल बोअलवेल्स घेण्याची जणू स्पर्धाच लागली आहे. परिणामी भूगर्भातून बऱ्याच ठिकाणी (उदा.बीड जिल्ह्यातील शिरसाळा) लाव्हारस निघत आहे. पण पाणी कुठेही दिसत नाही. कारण पावसाचे पाणी जमिनीमध्ये जिरतच नाही. आपल्या राज्यात कित्येक तालुके दुष्काळग्रस्त घोषित केले आहेत. सर्व पाण्याचे स्त्रोत आटत चालले आहेत. मोठमोठी वने उजाडत आहेत. औषधीयुक्त वनस्पती व रानटी प्राण्यांची संख्या झपाट्याने घसरत आहे. जंगलाचे क्षेत्रफळ कमी होत चालले आहे. शेतजमिनी सुध्दा कमी होत आहे आणि त्या जमिनीवर कॉक्रीटची जंगले मोठया प्रमाणावर वाढत आहेत. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा ही खूप वाढल्या आहेत. विज्ञान–तंत्रज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत असताना औद्योगीकीकरणाचा वेग झपाटयाने वाढला आहे. तितक्याच किंबहुना त्यापेक्षा कैक पटीने जास्त वेगाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ऱ्हास होत चालला आहे.

पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्यास मानवाची आत्मकेंद्रीत स्वार्थी वृत्तीच कारणीभूत ठरत आहेत. ही स्थानिक पातळीवरच नव्हे तर जागतीक स्तरावरची विवंचना झाली आहे. वाढत्या औद्योगीकीकरणाबरोबर ही समस्या गंभीर होत जाणार आहे.

'ग्रीन पीस' या संघटनेनी अलीकडेच हवा प्रदुषणाबाबत जो अहवाल सादर केला आहे तो भारतीयांसाठी अतिशय निराशजनक आहे. कारण या अहवालानुसार जगातील ३० सर्वाधिक प्रदुषित शहरांपैकी २२ शहरे ही भारतातील आहेत. या शहरांनी प्रदुषणाची धोक्याची पातळी गाठली आहे. यात सर्वाधिक प्रदुषित शहर म्हणून देशाची राजधानी असलेल्या दिल्लीने अव्वल क्रमांक मिळविला आहे. देशाची राजधानी दिल्ली आता प्रदुषणाचीही राजधानी बनली आहे. दिल्लीसोबतच गुरुग्राम, गाझियाबाद, फरीदाबाद, मुंबई, भिवंडी, नोएडा या प्रमुख शहरांचा या प्रदुषित शहरात समावेश आहे.

या प्रमुख शहरासोबतच महाराष्ट्राच्या विशेषतः मुंबई लगतच्या परिसराचा विचार करता ठाणे, भाईंदर, एरोली, भिवंडी, विरार यासारख्या शहरामध्ये प्रदुषणाचे प्रमाण झपाटयाने वाढत आहेत. आश्चर्य म्हणजे पृथ्वीवरील नंदनवन समजल्या जाणाऱ्या जम्मूकाश्मिरची राजधानी असलेल्या श्रीनगर या शहराचा देखील या प्रदुषित शहराच्या यादीत समावेश आहे.

ग्रीन पीसच्या अहवालानुसार देशातील ३११ शहरापैकी २४१ शहरांचे म्हणजे ७७% शहरातील हवेच्या प्रदुषणाचे कारण हे हवेतील PM-10 या घटकात झालेली वाढ हे आहे. PM-10 या घटकाचे मुख्य स्त्रोत हे धुळ, वाहतूक, उघडयावर कचरा जाळणे हे आहे.

हा अहवाल देशातील नागरीकांची झोप उडविणारा आहे. एकीकडे २१ व्या शतकातील सुखासीन जीवनाचे मनोहरी चित्र उभे केले जात आहे एकीकडे स्मार्ट सिटीची वल्गना केली जात आहे. तर दुसरीकडे याच शहरांची फुफुसे प्रदुषणाने निकामी होत आहेत. प्रदुषणामुळे या शहरातील नागरीकांचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. लोकांना फुफुसांचे, ह्दयाचे रक्ताभिसरणाचे आजार मोठया

MCIMSD 2020 ISBN: 978-81-89730-35-2

प्रमाणावर होत आहेत. न्युमोनिया, हदयविकार, पक्षघात, फुफुसाचा कर्करोग यासारखे मोठे आजार प्रदुषित हवेमुळेच होत आहेत.

दिल्लीत प्रदुषणामुळे शाळा, महाविद्यलयांना सुट्टी देण्यात आली आहे. रणजी सामना रदद करावा लागला आहे. कसोटी सामान्यात इंग्लंडचे खेळाडू मास्क लावून मैदानात उतरले होते. त्यामुळे भारताची नाचक्की झाली होती

मुंबई, दिल्ली या सारख्या मोठया शहरात ऑक्सिजन बार सुरु करण्यात आले आहेत. एका तासाला २०० ते २५० रु. मोजून नागरीक ऑक्सिजन विकत घेत आहेत. इतके होऊनही आपण त्यातून बोध घेत नाही. सर्व शहरामध्ये वाहनांची संख्या प्रचंड वाढत आहे. पुण्यामध्ये लोकसंख्येपेक्षा वाहनांची संख्या अधिक आहे. एकावेळी रस्त्यावर किती वाहने असावीत याला काहीच मर्यादा नाही. त्यामुळे हवा आणि ध्वनी प्रदुषणात सातत्याने वाढ होत आहे. मागील काही वर्षामध्ये वातावरणात १०० अरब हून जास्त कार्बन सोडण्यात आले, ज्यामुळे प्राणवायू कमी झाला आहे. रासायनिक शेतीमुळे भाजीपाला फळे ही स्वास्थवर्धक राहीली नाहीत. जमीनीची सुपिकता कमी होत आहे. परिणामी उत्पादकतेवर ही गंभीर परिणाम होत आहे. तसेच निसर्गातील अन्नसाखळी तुटत चालली आहे. देशाची स्थिती त्याच्या मातीच्या प्रकृतीवर अवलंबून असते. मातीमध्यील सुक्ष्म बॅक्टेरिया मानवाचे मित्र आहेत.

भारतात प्रतिवर्षी अंदाजे ४४० कोटी टन मातीची धुप होते. त्यातील ४० टक्के माती समुद्रात तर ४० टक्के माती नदीच्या पात्रात किंवा धरणात साठते त्यामुळे धरणे, नदया गाळाने भरतात शिवाय ती प्रदुषित माती जलप्रदुषणाचे आणखी एक कारण ठरते. विविधप्रकारचे धातू केमिकल्स, औषधे,ई कचरा, हॉस्पिटल मटेरिअल इ. असंख्य निरुपयोगी वस्तू आपण पृथ्वीच्या पोटात गाडतो किंवा नदी,नाले, समुद्रात सोडतो. जलप्रदुषण हे नेहमीच कारखान्यातून २०टक्के सांडपाणी व नागरी वस्तीतून ८०टक्के सांडपाणी अशा स्वरुपात असते.

प्रतिनिधीक स्वरुपात आपल्याला गंगा नदीचे उदाहरण पाहता येईल. हिंदू धर्मात अतिशय पवित्र मानली गेलेली ही गंगा. अनेकांचा उदरनिर्वाह या नदीवर अवलंबून आहे पण याच नदीची सर्वाधिक प्रदुषित नदी म्हणून नोंद झालेली आहे. ठिकठिकाणी प्रक्रिया न करता घातक रसायने मिश्रित पाणी या नदीच्या पात्रात सोडून दिले जाते. व्यावसायिक आणि घरगुती कचरा मोठया प्रमाणात मोडीत निघालेल प्लास्टिक तसेच धार्मिक विधीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या वस्तूंचा कचरा या सर्व गोष्टीमुळे नदीचे स्वास्थ अतिशय गंभीर बनलेले आहे. या नदीचे पाणी, चाचणी केल्यानंतर असे आढळून आले की ते पाणी आंघोळी योग्य सुध्दा नाही ते पिण्यासाठी वापरणे म्हणजे अनेक आजारांना निमंत्रणच ठरेल. पण अशाही परिस्थितीत लोक डोळसपणे या समस्येकडे बघत नाहीत. २०१४ मध्ये मोदी सरकार सत्तेत आल्यानंतर त्यांनी नदी स्वच्छतेसाठी 'नमामि गंगे प्रकल्प' राबविला. पण त्याची गती अतिशय संथ आहे. या नदीमधील प्रदुषणाची पातळी खाली आणण्यात यश आल्याचा दावा गेल्या वर्षी डिसेंबरमध्ये मोदींनी केला होता. पण या प्रकल्पाची गती पाहता एवढा पैसा खर्च करुनही ही नदी २०२० सालापर्यंत पूर्ण स्वच्छ होईल अशी शक्यता दिसत नाही. अर्थात

कुठलेली सरकार पूर्णपणे एकटे ही जबाबदारी उचलू शकत नाहीत. यात लोकांमध्ये या समस्येबद्दल जनजागृती व्हायला हवी. लोकसहभाग असेल तरच ही समस्या सुटू शकते. सण उत्सवामध्ये प्लास्टर ऑफ पॅरिसच्या मुर्त्या धार्मिक विधीच्या नावाखाली अतिशय भक्ती भावाने पाण्यात बुडवतात आणि आपण केलेल्या जलप्रदुषण देव पुर्ववत करीन अशी भाबडी आशा बाळगतात. दुष्परिणामाकडे सरळसरळ दुर्लक्ष केले जाते.

सायंन्स मॅगेझीनच्या म्हणण्याप्रमाणे मागच्या वर्षापर्यंत पृथ्वीवर ६.३ बिलीयन टन प्लास्टिकचा कचरा साठलेला आहेत्र आता समुद्रामध्ये १५० मिलीयन टन हुन जास्त प्लॉस्टिक कचरा आहे. ज्यात प्लॉस्टिक बॉटल जास्त आहेतत्र. एका प्लॉस्टिक बॉटलला बायोडिग्रेड होण्यासाठी चक्क ४५० वर्षाचा कालावधी लागतो. जगात दर सेकंदाल २०००० पेक्षा जास्त प्लॉस्टिक बॉटल विकल्या जातात.

दरवर्षी ६० लाख हेक्टरपेक्षा जास्त दराने वने कापली जात आहेत. दरवर्षी त्यामुळे १०—१२अरब टन प्राणवायूंची कमतरता होत आहे. सोबतच वन्यप्राणी सुध्दा धोक्यात आहेत. रेड डाटा बुकप्रमाणे ४०० पक्षी १३८ उभयचर ३०४ स्तनधारी प्राणी १९३ प्रकारचे माशांचे अस्तित्व संपण्याच्या मार्गावर आहे.

त्यातच यावर्षी ॲमेझॉन जंगलास लागेलल्या सर्वात मोठ्या आगीची भर पडली आहे. ॲमेझॉन जंगलास पृथ्वीचे फुफ्फुस असे म्हटले जाते. ॲमेझॉन हे जगातील सर्वात मोठे पर्जन्यवन म्हणजेच 'नैसर्गिक रेन फॉरेस्ट' आहे. या जंगलामध्ये वर्षातील १२ महिने पाऊस पडतो. ही जंगले इतकी घनदाट आहेत की येथे अनेक ठिकाणी सुर्यकिरणे जमिनीपर्यंत पोहचत नाहीत. जगभरातील वनस्पतीपासून तयार होणाऱ्या एकुण ऑक्सिजनपैकी २० टक्के ऑक्सिजन या जंगलांच्या माध्यमातून निर्माण होतो. पृथ्वीवरील ऑक्सिजनचा नैसर्गिक समतोल कायम ठेवण्यासाठी या जंगलाचा मोठा वाटा आहे. मात्र आता या जंगलाच्या आस्तित्वालाच या भीषण वणव्यामुळे धोका निर्माण झाला आहे. जंगलामधील अनेक दुर्मिळ वनस्पती, पक्षी व प्राणी जळून खाक झाल्याचे अनेक हृदयद्रावक फोटो सोशल मिडियावर व्हायरल होताना दिसत आहे. पर्यावरणप्रेमी आणि ब्राझिल सरकारमध्ये आरोप — प्रत्यारोप सुरु झाले आहेत. केवळ पर्यावरण प्रेमीच नाहीतर जगातील सर्वात संवेदनशील अशा नैसर्गिक प्रदेशाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या ब्राझील सरकारवर युरोपसहीत इतर अनेक देशांनी कठोर शब्दात टीका केली आहे.

एकंदरीत सर्व सजीवसृष्टीला याचे गंभीर परिणाम भोगावे लागणार आहेत. त्याचबरोबर "मानवी विकास" च्या नावाखाली बेसुमार वृक्षांची कत्तल करण्यात येत आहे. रस्त्याचे रुंदीकरण म्हटले की सर्वात आधी झाडे हटविण्याचा योजना आखली जाते. त्यानंतर २—३ वर्षांनी रस्त्याचे काम सुरु होते पण कत्तल केलेल्या झाडांच्या बदल्यात नवीन झाडे लावण्यास सोयीस्करपणे टाळले जाते. विकास अपरिहार्य आहे. पण पर्यावरणाचा समतोल राखून ही बाब कोणीही लक्षात घेत नाही.

वारेमाप जंगलतोडीमुळे निसर्गाचे ऋतुचक्र कमालीचे बदलले आहे. त्यामुळेच ग्लोबल वार्मिंगची समस्या जगापुढे आ वासून उभी आहे. हे ग्लोबल वार्मिंग आहे तरी काय ?

तशी ही हजारो वर्ष चाललेली प्रक्रिया आहे. पण विसाव्या शतकात हा बदल भीतीदायक वेगाने घडत आहे.

यांत्रिकीकरण जंगलतोड किंवा वाहनाची वाढलेली संख्या या साऱ्यांचा परिणाम म्हणून हवेत Co_2,No,CFC,CH_4 या वायुंचे प्रमाण भरमसाठ वाढत आहे. हे वायू हवेतील उष्णता धरुन ठेवतात. त्यामुळे पृथ्वीवरील तापमानात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. तापमानवाढीमुळे हिमनग वितळतात. काही ठिकाणी चक्रीवादळ, त्सुनामीचा सामना करावा लागतो. जगाच्या काही भागात सततचा दुष्काळ निर्माण होऊन तो भाग वाळवंटात जमा होतो तर काही भागात अतिवृष्टी महापूर अशी परिस्थिती निर्माण होते.

हवामानातील हे टोकाचे बदल आणि दुष्परिणाम आपण मागच्या काही वर्षात सोसतोच आहोत. या साऱ्यांचा कडेलोट होईल तेव्हा ते विश्वच संपुष्टात येईल. असं भाकित शास्त्रज्ञांनी फार वर्षापुर्वी करुन ठेवलंय. पण "जाऊ दे ना! आम्ही मरेपर्यंत तरी हा प्रपात होणार नाही मग कशाला डोक्याचं खोबरं करायच?" या वृत्तीने येणाऱ्या पिढ्यांच्या पदरात आपण काय दान टाकतो आहेत. याचा विसर आपणा सर्वांना पडला आहे. यावर्षी या विस्कळीत झालेल्या ऋतुचक्राचा तडाखा महाराष्ट्राला ही बसला आहे. पावसाने अक्षरशः थैमान घातले आहे. २७ तालुक्यातील ५८५ गावे पुराच्या पाण्याखाली गेली होती. कोल्हापूर,सांगली,सातारा परिसरात महापूरामुळे अभुतपुर्व चिंताजनक परिस्थिती निर्माण झाली. असंख्य माणसे, जनावरे मृत्यूमुखी पडले. सरकारने मदतकार्य जोमात सुरु केले. भारतीय लष्कर, NDRF सहित विविध यंत्रणा मदतीसाठी बोलावल्या गेल्या. जगाच्या कानाकोपऱ्यातून मदतीचा ओघ सुरु झाला आणि परिस्थिती काही प्रमाणात नियंत्रणाखाली आली. पण जिवितहानी व वित्तहानी प्रमाणाबाहेर झाली आहे. ही परिस्थिती मुळात निर्माणच कशी झाली यावर सखोल विचारमंथन व्हायला हवे तसेच कठोर उपाययोजना करायला हवी, जेणेकरुन भविष्यात इतके नुकसान होऊ नये.

मागील काही वर्षातील महापुरांचा आढावा घेतला तर यावर्षीचे हे संकट मोठेच होते यात शंका नाही. पण त्याची तीव्रता इतर अनेक मानवनिर्मित गोष्टीमुळे वाढली हे ही तितकेच खरे आहे. अतिशय चुकीचे व्यवस्थापन अनियोजित व अनिर्बंध शहरीकरण,गाफील प्रशासन तसेच नदीपर्यावरणात (पंचगंगा आणि कृष्णा कोयना) झालेला अनिर्बंध हस्तक्षेप हे या समस्याचे मूळ कारण आहे असे दिसून येते.

या प्रदेशाच्या उपग्रह प्रतिमावरुन असे लक्षात येते की नद्यांच्या खोऱ्यातील मोठ्या प्रदेशावर माणसाने अतिक्रमण केले आहे. नदी खोऱ्यांच्या वरच्या टप्प्यात मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड, डोंगर उतारावर चुकीच्या ठिकाणी घरबांधणी या सर्व कारणांमुळे गाळाने भरुन गेलेल्या नदी–नाल्यांची पाणी वाहून नेण्याची कमी झालेली क्षमता हे पर्यावरणातील हस्तक्षेपाचे परिणाम आहेत.

अशा सर्व कारणांचा परिपाक म्हणजे निर्माण झालेली पूरस्थिती या अनुभवातून आपण काही तरी धडा घेतला पाहिजे वेळीच सावध झाले पाहिजे.

सध्या मोठ्या शहरात डंपिग ग्राऊंडचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. कचऱ्याची विल्हेवाट लावावी यादृष्टीने काहीच संशोधन होत नाहीत. कसलेही नियोजन दिसत नाही. रस्त्यावर जाळला गेलेला कचरा त्यातील धातू, प्लॅस्टिक, ई–कचरा पासून विषारी वायू तयार होतात आणि ते ग्लोबल वार्मिंगला कारणीभूत ठरतात या सर्व गोष्टींचे मानवी आरोग्यावर दुरगामी घातक परिणाम होत आहेत.

सध्या सगळीकडे ध्वनी प्रदुषणाचा आलेख ही उंचावतांना दिसत आहे. वाहनांमुळे ध्वनीप्रदुषण तर होतेच पण धार्मिक सणसमारंभ, राजकीय तसेच इतर कोणत्याही व्यक्तीचे लग्नकार्य, वाढदिवस, जयंती, साजरा करण्याचा निमित्ताने शक्य तितके ध्वनीप्रदुषण करुन आपलाच समारंभ, जयंती किती मोठी आणि आपल्यासारखे दुसरे कोणी एवढ्या उत्साहाने हे करुच शकत नाही या अविर्भावत हे सगळे केले जाते. सध्या कुठलाही छोटा–मोठा कार्यक्रम असो मोठ्यात मोठा डी.जे. वाजवूनच साजरा करण्याची होड लागली आहे. मग त्या डी.जे. च्या आवाजानी घराच्या भिंती पडल्या तरी बेहतर आणि हे ध्वनीप्रदुषण सहसा रात्रीच्या वेळी करण्याकडे जास्त कल दिसून येतो. म्हणजे ज्यावेळी दिवसभर कामे करुन आलेली मंडळी शांतपणे झोपायचा विचार करत असते तेव्हाच बरं कुणी सुजाण व्यक्ती याबद्दल आयोजकांना हा त्रास कमी व्हावा म्हणून सांगण्यासाठी गेली तर तो डी.जे. वाली मंडळी कुणाचही ऐकण्याच्या मनस्थितीत नसते. आपली मनमानी करुन इतरांना कसा त्रास होईल असाच कटाक्ष या वृत्तीमध्ये दिसून येतो.

तसेच प्रत्येक धर्माच्या लोकांना आपापल्या धर्माचं वर्चस्व दाखविण्यासाठी ज्याच्या त्याच्या प्रार्थनास्थळांवरती मग ते मंदीर असो, मस्जिद असो, विहार किंवा चर्च असो मोठ्याने स्पीकर लावून किंवा जोरजोरात वाद्य वाजवून इतरांची शांतता भंग करुन प्रार्थना पूजाअर्चा केली जाते. हे सगळे करत असताना आपण फार पवित्र–पुण्य कार्य करीत आहोत अशी सरळसोट भावना मनात बाळगलेली दिसते.

या गोष्टीमुळे ध्वनीप्रदुषण होते हे कोणी मान्य करायलाच तयार होत नाही. ही फार मोठी समस्या आहे असे या विविधतेने नटलेल्या देशात कोणी मान्य करायलाच तयार नाही तर या समस्येचे निराकरण कसे आणि कधी होणार?

सद्यास्थितीत जर आपण दैनंदिन जीवनापासून सामाजिक व राजकीय स्तरापर्यंत 'प्रदुषण रोखा आणि पर्यावरण राखा' असा मूलमंत्र सर्वांनी आचरणात आणल्यासच आपल्या पुढील पिढ्यांचे जीवन सुसह्य बनेल.

अन्यथा 'ग्रेटा थनबर्ग' (स्वीडन) सारख्या येणाऱ्या अनेक पिढ्या आपल्याला जाब विचारतील. ग्रेटा सर्व मोठ्या व्यक्तींना उद्देशून अतिशय संतापाने आणि तळमळीने म्हणते "तुम्ही चोर आहात तुम्ही आमचं भविष्य चोरलंय आधी मान्य करा की ग्लोबल वार्मिंग हे आमच्या आणि त्यानंतरच्या पिढ्यांच्या अस्तित्वावर ओढवलेल संकट आहे ते केवळ तुमच्या नाकर्तेपणामुळे".

पुढे ती म्हणते "इथे संपूर्ण मनुष्य जातच पुसुन जायची वेळ आली आहे आणि तुम्ही आमच्या उज्जवल भविष्याच्या बाता करताहात? निदर्शनासाठी रस्त्यावर येण्याऐवजी घरात बसून होमवर्क करण्याचा सल्ला देताहात मी करेन माझं होमवर्क जेव्हा तुम्ही तुमचं कराल इथे माझं घर

(पृथ्वी) जळते आहे आणि तुम्ही सायंन्सचा डिग्री घेण्याचा सल्ला देत आहात!" ग्रेटाचे एकेक वाक्य कानाखाली चपराक बसावी अशीच आहेत.

या स्वीडनमधील १६ वर्षाच्या शाळकरी मुलीच्या लक्षात परिस्थितीच गांभिर्य लक्षात आलेलं आहे. आठवीत असताना जेव्हा ती पर्यावरणाच्या वाढत्या तापमानाच्या परिणामाबद्दल शिकली. तेव्हा इतक्या घोर संकटाकडे राज्यकर्ते इतक्या हलगर्जीपणाने कसे पाहताहेत या विचाराने ती पार चक्रावून गेली.

ती प्रथम जगासमोर आली ते नववीत असताना जेव्हा ती शाळा बुडवून पर्यावरणविषयक धोरण कडक असावं ही मागणी घेऊन स्वीडनच्या पार्लमेंट समोर बसली होती तेव्हा ग्रेटाने ध्यास घेतला तो 'पर्यावरण संतुलनाचा' तिच्या या ध्यासापायी तीने व तिच्या कुटुंबाने त्यांच्या जीवनशैलीत पर्यावरणपुरक असे बदल केले आहेत. तिने पर्यावरण संतुलनाची ही चळवळ जगभरात पसरवली आहे. R-20 जागतीक अधिवेशन, UNची हवामानविषयक परिषद हेड टॉक पॅरिस नॅशनल असेम्बली अशा बऱ्याच ठिकाणी ती पोटतिडकीने बोलली आहे. निर्विकार चेहऱ्यांनी पण धारदार शब्दात केलेली तिची भाषणं वरकरणी प्रक्षोभकही वाटतील पण तिचा युक्तीवाद तर्काला धरुन आहे.

'हे विश्वची माझे घर' मानून ती आठशे वर्षापुर्वी लहान वयात ज्ञानेश्वरांनी मागितलं होतं तसं तसायदान ती मागते आहे.... या वसुंधरेला वाचवण्याचं.

जागतीक आरोग्य संघटनेच्या मते मानवी आरोग्याचे पर्यावरणाशी खूपच जवळचे नाते असते. प्रत्येक प्रदेशातल्या पर्यावरणातील भौतिक, रासायनिक आणि जैविक घटकांच्या मानवाच्या आरोग्यावर आणि आरोग्यविषयक वर्तनावर दुरगामी परिणाम होत असतो. यातूनच मानवी जीवनाचा दर्जा, मानवाची आयुमर्यादा आणि एकंदरीत स्वास्थ्य आकाराला येते.

पर्यावरण बिघडते तेव्हा निश्चितच आरोग्याची पातळी घसरते. प्रदुषणमूक्त पर्यावरण हा प्रत्येकाचाच मूलभूत हक्क आहे. असे जेव्हा कायदा म्हणतो तेव्हा त्याच कायद्याने पर्यावरण प्रदुषणमुक्त ठेवण्याचे घटनात्मक कर्तव्यदेखील (कलम ५१.ग) आपल्यावरच सोपवलेले आहे. याची जाण नागरीकांनी ठेवणे आवश्यक आहे.

भारत सरकारने प्रदुषण रोखण्यासाठी पर्यावरण सुरक्षा कायदा १९८६ वायू प्रदुषण नियंत्रण कायदा १९८१, जलप्रदुषण नियंत्रण कायदा १९६४,वन्यजीव संरक्षण कायदा १९६२, भारतीय जंगल कायदा १९२६, जंगल संवर्धन कायदा १९८० असे अनेक वेगवेगळे कायदे केले आहेत.

मा. सर्वोच्च न्यायालय तसेच विविध उच्च न्यायालये यांनी वेळोवेळी अनेक पर्यावरण पुरक निर्णय देऊन हे कायदे सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने १९८६ मध्ये रुरल लिटिगेशन केंद्र विरुध्द उत्तरप्रदेश सरकार, या केसच्या निमित्ताने सरकारी यंत्रणेवर ताशेरे ओढताना हे नमूद केले आहे की विकास महत्वाचा असला तशी पर्यावरणाचा बळी देऊन नाही. नैसर्गिक साधनसंपत्ती जपूनच वापरायला हवी फक्त एकाच पिढीने ती ओरबडून काढू नये.

ध्वनीप्रदुषण आणि धार्मिक सणसमारंभाबाबत मा.मुंबई उच्च न्यायालयाच्या पूर्णपीठाने अजय मराठे विरुध्द भारत सरकार (A.I.R 2018बॉम ११६) या निकालामध्ये पुन्हा एकदा 'शांततेत जगण्याचा नागरीकांना मूलभूत हक्क आहे'. यावर शिक्कामोर्तब केले.

'राईट टू स्पीक'. या घटनात्मक अधिकारात लाऊडस्पीकर वरुन मोठ्याने आवाज करणे अभिप्रेत नाही. जर एखाद्याला आवाज करायचा अधिकार असेल तर दुसऱ्या व्यक्तीला तो न ऐकण्याचाही अधिकार आहे. प्रत्येकाला सन्मानाने स्वखुशीने आणि शांत वातावरणात जगण्याचा घटनात्मक अधिकार आहे. असेही कोर्टाने म्हटले आहे. यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या २००० मधील चर्च ऑफ गॉड विरुध्द के.के. आर.मॅजिस्टीक या निकालाचा आधार घेतला गेला.

ज्यामध्ये असे स्पष्टपणे म्हटले आहे मोठ्यांदा स्पीकर लावून किंवा जोरजोरात वाद्ये वाजवून इतरांची शांतता भंग करुन प्रार्थना पूजाअर्चा करावी, असे कुठलाही धर्म सांगत नाही.

प्रत्येकाला आपापल्या धर्माप्रमाणे उत्सव साजरे करण्याची मुभा असली तरी मांडव घालून रस्ता अडविणे लाऊडस्पीकर, ढोल–ताशे याद्वारे ध्वनीप्रदुषण करण्याचा अधिकार अजिबातच नाही असेही कोर्टाने पुढे नमुरद केले.

वायुप्रदुषण रोखण्यासाठी पीयुसी प्रमाणपत्राची सक्ती करण्याचा महत्वपूर्ण निकाल एम.सी. मेहता विरुध्द भारत सरकार या केसमध्ये दिलेला आहे. तसेच जलप्रदुषणास आळा घालण्यासाठी 'पोल्युटर पेज प्रिन्सिपल' या तत्वाचा वापर करुन उद्योगांना प्रदुषण बंद करण्यास किंवा उद्योग बंद करण्याची उदाहरणे ही आहेत.

पण सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे या सर्व कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना : झाडे पर्यावरणासाठी आणि सजिवांच्या अतिस्त्वासाठी किती महत्वाची आहेत हे सूज्ञ नागरीक जाणतात अशाच काही जाणकार लोक आणि संस्था सामाजिक आणि वैयक्तीक पातळीवर कोणताही गाजावाजा न करता स्वखर्चातून आणि लोकसहभागातून वृक्षलागवडीचं काम अविरतपणे करत असतात.कोणत्याही मोबदल्यात अपेक्षा न ठेवता फक्त निसर्गाचा समतोल राहावा म्हणून.

१.देवराई फाऊंडेशन ही संस्था देशी झाडांच्या बिया उन्हाळ्यात गोळा करुन रोपे केली जातात आणि योग्य जागेवर वृक्षारोपण केले जाते.

२.ग्रीन आर्मी : ही संस्था वृक्षारोपन तसेच वृक्षसंगोपण व कीड वगैरे पडली तर औषध फवारणी, खत टाकणे अशा गोष्टीतून वृक्षांची काळजी घेतली जाते.

३.निसर्गराजा मित्र जीवांचे : ही संस्था सुध्दा मोफत रोपे पुरविण्याचे काम करुन लोकांना अधिकाधिक वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहित करते.

या पुणे आणि पिंपरी चिंचवड मधील काही संस्था आहेत यांचा आदर्श आपण डोळ्यासमोर ठेवून पर्यावरण रक्षण करण्याचे ध्येय गाठू शकतो. या ध्येयाची पुर्तता करत असताना आपण जास्तीत जासत देशी वृक्षांची लागवड केली पाहिजे. पर्यावरण क्षेत्रातील तज्ञांचे मत विचारात घेतले तर आपल्याला दर पाचशे मीटरच्या अंतरावर पिंपळाचे एक झाड लावावे लागेल कारण पिंपळाची झाडे सर्वाधिक ऑक्सिजन निर्मिती करतात (१००%) त्यानंतर वडाची झाडे सुमारे ८०%ऑक्सिजन निर्मिती करतातत्र कडूलिंबाचे झाड सुमारे ७५% ऑक्सिजन निर्मिती करते. सोबतच ही झाडे Co_2, So_2 सारखी प्रदुषके शोषून घेतात. त्यामुळे यापुढे आपण लग्नकार्य, वाढदिवस, पुण्यतिथी अशा प्रसंगी एकेक झाड लावून ते जगवण्याचा संकल्प करावा. वृक्षांची संख्या वाढवूनच आपण

आरोग्यदायी जीवन जगू शकतो. वृक्षसंवर्धनामुळे भूजलाची पातळीही वाढते. तसेच जल व मृदा संधारणेचे कामही आपोआप घडून येताना आढळते.

मानवी उत्क्रांतीची सुरुवात जंगलामध्येच झाल्याचे मानले जाते. प्राचीन काळापासून संस्कृतीचा आणि वनांचा विकास परस्परपुरक घडत आल्याचे पाहायला मिळते. यावर आपण गांभिर्याने विचार करुन केवळ वृक्षारोपणच नव्हे तर वृक्षसंवर्धन ही आपली जबाबदारी मानली पाहिजे. तरच भीषण नैसर्गिक संकटापासून आपणाला या सृष्टीचे रक्षण करता येईल.

तीच समस्या जलसमस्येच्या बाबतीत करता येईल. पावसाचे पाणी अडविणे आणि जिरवणे ही काळाची गरज बनली आहे. आपल्या महाराष्ट्रातील राळेगणसिध्दी, हिवरेबाजार येथे लोकसहभागातून या समस्येवर मात करण्यात आली आहे. अशी जनजागृती राष्ट्रीय स्तरापर्यंत होणे गरजेचे आहे.

तसेच जलप्रदुषण रोखण्यासाठी इंडस्ट्रियल वेस्ट कमी करावे किंवा त्यावर किमान प्रक्रिया करुन पाण्याचा पुर्नवार होऊ शकतो. युरोपमध्ये तसेच सिंगापूरमध्ये ही हे सिध्द करण्यात आले आहे. महाराष्ट्रातील MIDC मध्ये तशी यंत्रणा बसवली असली तरी तिची कार्यशक्ती पुरेशी नाही. तसेच नागरिकांनी सण–उत्सव 'इको फ्रेंडली' तत्वावर साजरे करावेत.

ध्वनी प्रदुषणास प्रतिबंध करण्यासाठी कायदे आहेतच त्याची कठोर अंमलबजावणी करण्यासाठी यंत्रणेवर दबाव आणण्याचे काम सुजाण नागरीकांकडून होणे अपेक्षित आहे. पर्यावरणाचा सांभाळ करणे हे सर्व नागरिकांचे कर्तव्य आहे. संसाधनांचा, विजेचा, पाण्याचा, कागदाचा, इंधनाचा जपून वापर व्हायला हवा. पर्यावरणासंबंधीस्पर्धात्मक कार्यक्रम, चर्चा, पोस्टर, नाट्य, स्लोगन, पुस्तक प्रदर्शनी, कार्यशाळा व इतर मार्गाद्वारे समाजात जागरुकता निर्माण करता येईल.

Use & Throw अशा वस्तूंना नाही म्हणा. रिसायकल होणाऱ्या वस्तुंचा वापर करावा. कचरा कमी करणे, ईलेक्ट्रानिक, बायोमेडिकल कचरा मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणाकरीता खूप धोकादायक आहे. त्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याच्या दृष्टीने संशोधन व्हायला हवे.

प्लॉस्टिकचा वापर कमी करणे, टाळणे इ.गोष्टी जर आपण करण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या आधुनिक जीवनशैलीमध्ये काही बदल करण्याचा निश्चय केला तर हे शक्य आहे.

समारोप : पर्यावरणातील प्रत्येक सजीव घटकांचे संवर्धन करणे ही प्रत्येकाचीच एक सामाजिक जबाबदारी आहे. हे आपण विसरता कामा नये.

जनजागृती म्हणून आपण प्रत्येकाने पर्यावरण रक्षणाच्या मोहिमेत सहभागी होऊन आपले कर्तव्य पार पडल्यास पर्यावरणाचे आणि जगातील प्रत्येकाचे आरोग्याचे संवर्धन व्हायला मदत होईल.

संदर्भसुची :

१) पर्यावरण संवर्धन सकाळ साप्ताहिक, १५ जून २०१५ पान नं. ८ ते २२
२) जागतीक वसुंधरा दिन सम्राट , २२ एप्रिल २०१९
३) वृक्षारोपण हवेच पण.... पुढारी १८ जुन २०१९
४) Enviorment Biology, S.Chand publication, 2000
५) पर्यावरणशास्त्र, दुसरी आवृती, निराली प्रकाशन.